

**სასაზღვრო დავების საკითხი მრუდე სარკეში
სომხეთ-საქართველოს ომი (1918 წ. დაკავშირები)**

აბსტრაქტი. 1917 წლის თებერვლის ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული რევოლუციის შემდეგ რუსეთის იმპერია დაიშალა. კავკასიის სამი რესპუბლიკა გაერთიანდა ერთიან ამიერკავკასიის ფედერაციულ-დემოკრატიულ რესპუბლიკაში. მაგრამ ხანმოკლე აღმოჩნდა მისი არსებობა. მალე ფედერაციული რესპუბლიკა დაიშალა და მის ნანგრევებზე, თითქმის ერთდროულად წარმოიშვა სამი სახელმწიფო. დამოუკიდებელი სახელმწიფოების წარმოშობისთანავე გაჩნდა საზღვრების გამიჯნვის საჭიროება, მაგრამ დაშნაკური ხელისუფლების უსაფუძვლო ტერიტორიულმა პრეტენზიებმა ქართული მიწების ძალადობრივი მიერთების მცდელობამ განაპირობა კონფლიქტი, რომელიც ისტორიაში სომხეთ-საქართველოს ომის სახელით არის ცნობილი. წინამდებარე ნაშრომის მიზანია ისტორიული წყაროების, სამეცნიერო ლიტერატურული მონაცემების საფუძველზე წარმოაჩინოს სომხეთის ხელისუფლების ტერიტორიული პრეტენზიების უსაფუძვლობა, ამ თემაზე გამოქვეყნებული სომეხი ავტორების ნაშრომების ტენდენციური ხასიათი და ისტორიის მრუდე პრიზმაში წარმოჩენის მცდელობა.

კვლევის მეთოდოლოგიური საფუძველია ობიექტურობის, ყოვლმხრივობის და სისტემურობის უნივერსალური მეცნიერული პრინციპები, ისტორიულ-შედარებითი და ისტორიულ-ტიპოლოგიური მეთოდები.

საკვანძო სიტყვები: საქართველო, სომხეთი, კონფლიქტი, დაშნაკური მთავრობა, ლორე, ტერიტორია, საზღვრების გამიჯნვა, გეოპოლიტიკა.

1917 წლის თებერვლის ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული რევოლუციის შემდეგ რუსეთის იმპერია დაიშალა. კავკასიის სამი რესპუბლიკა გაერთიანდა ერთიან ამიერკავკასიის ფედერაციულ-დემოკრატიულ რესპუბლიკაში. მაგრამ ხანმოკლე აღმოჩნდა მისი არსებობა. მალე ფედერაციული რესპუბლიკა დაიშალა და მის ნანგრევებზე, თითქმის ერთდროულად წარმოიშვა სამი სახელმწიფო.

იმ პერიოდში რუსეთი სერიოზული პრობლემების წინაშე იდგა, რითაც დაუყოვნებლივ ისარგებლა ოტომანთა სახელმწიფომ და აქტიურად დაიწყო ბრძოლა კავკასიაში თავისი გეოპოლიტიკური ინტერესების გატარებისათვის. 1918 წ. 4 ივნისს, ოსმალეთმა აიძულა სომხეთ-საქართველო ხელი მოეწერათ ბათუმის კაბალური ხელშეკრულებისათვის. ამ დოკუმენტით სომხეთს უნდა ჩამოტროდა ერევნის, ეჩმიადინის და ახალ ბაიაზეთის ტერიტორიები, ხოლო საქართველოს კი ბათუმის ოლქი, ოღთისის და არტაანის ოკრუგი, ახალქალაქისა და ახალციხის მაზრების დიდი ნაწილი და უნარჩუნდებოდა მხოლოდ თბილისისა და ქუთაისის გუბერნიები.

თურქებს მადა თანდათან ემატებოდათ. ბათუმის ხელშეკრულებით განსაზღვრული ტერიტორიების მიუხედავად, მალე მათ თითქოსდა „დროებით“

ლორეს მონაკვეთის გადაცემაც მოითხოვეს. ლორე იყო სტრატეგიული რეგიონი, რომლის მეშვეობითაც თურქებს გზა ეხსნებოდათ აღმოსავლეთით თურქეთის პროტექტორატ აზერბაიჯანისაკენ. ეს გზა უშუალოდ გადიოდა თბილისის გუბერნიის საზღვართან. თურქებს იგი ესაჭიროებოდათ სომხებისაგან უსაფრთხოების უზრუნველსაყოფად. საქართველო იძულებული გახდა თურქთა ეს მოთხოვნები დაეკმაყოფილებინა.

ფოტო 1. საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკა

ამდენად, სასაზღვრო – სადემარკაციო მონაკვეთის სამხრეთი ხაზი თურქებმა დაიკავეს. შესაბამისად, 1918 წ. ნოემბერ-დეკემბრამდე სომხეთის ტერიტორიასთან საქართველოს პირდაპირი შეხება არც ჰქონია (ენდრიუ ანდერსენი და გეორგ ეგგე, ნაწ. 1)

1918 წლის 30 ოქტომბერს თურქეთმა პირველ მსოფლიო ომში კაპიტულაცია გამოაცხადა. მუდორის ზავით თურქები უნდა დაბრუნებულიყვნენ რუსეთ-თურქეთის საზღვრის პირველ მსოფლიო ომამდე არსებულ პოზიციებამდე. შეთანხმების მიუხედავად, ოსმალებმა ლორეს უბნის სამხრეთი ნაწილი გადასცეს არა ქართველებს, არამედ სომხებს.

თურქების გასვლით ისარგებლეს სომხებმა და იმავე დღიდან, 18 ოქტომბრიდან დაიწყო საუკუნოვანი ოცნების და დაშნაკური ხელისუფლების უმთავრესი მიზნის – „დიდი სომხეთის“ გეგმის რეალიზაციისათვის ბრძოლა. სომხები შეიჭრნენ საქართველოს ისტორიულ რეგიონში და დაიკავეს გერმანულ-ქართული სასაზღვრო შენაერთის მიერ კონტროლირებადი ქობერის გასაყარი.

სომხებს ქართულ მიწებზე თვალი ოდითგანვე ეჭირათ. ჯერ კიდევ მე-17 საუკუნეში, 1650-ნი წლებიდან მოყოლებული საზღვარგარეთ მცხოვრებმა ხითარისტებმა საერთოდ უარყეს საქართველოს არსებობა და რომის პაპის წინაშე განაცხადეს, რომ „კონგრეგაციის“ მიერ საქართველოდ მიჩნეული ადგილები საქართველო კი არა, სომხეთიაო. ეს აზრი უარყო პიეტრო დელა ვალემ (ი. ახუაშვილი, 1994:129).

1760-იანი წლებიდან სომხებმა გააქტიურეს ფარული საქმიანობა დიდი სომხეთის იდეის რეალიზაციისათვის. სომეხთა კათოლიკოსი სიმეონ ერევანცი აქტიურად ცდილობდა არუსეთის გამოყენებას ამიერკავკასიაში სომხური სახელმწიფოს აღდგენისათვის – ქართული მიწებისა და სუვერენიტეტის ხარჯზე. ამ საქმეში მათ ფინანსურად ძლიერი სომხური დიასპორები უჭერდნენ მხარს.

ფოტო 2. თურქეთის, საქართველოსა და გერმანიის პოსტების განლაგება საღმარეკაციო ხაზის გასწვრივ

სომეხთა შორსგამიზნული გეგმის ნაწილი იყო ქართლ-კახეთის სამეფოს გაუქმებაში მათი ირიბი მონაწილეობა. ფარული გზებით, მათ ყველაფერი გააკეთეს ქართლ-კახეთის სამეფოს დასუსტება-დაცემისათვის. სომეხთა კათოლიკოსი იოსებ არღუთინსკი პეტერბურგში ყოფნისას იქაურ სომხებს იყენებდა საქართველოს წინააღმდეგ, რათა ძველი, დაკარგული „არმენია“ ნაწილობრივ მაინც საქართველოში „გადმოეტანა“. ამიტომ იყო, რომ საქართველოს სახელმწიფოებრიობის დაკარგვა მათ მიერ საზეიმო პარაკლისით აღინიშნა და ეს დღე „სომეხთა ხსნის“ დღედ გამოცხადდა (თამარ და აკაკი პაპაევები, 1989: 83).

სომეხების მონაწილეობით, პეტრე პირველის და ეკატირენე მეორის დროს შეიქმნა პროექტები „დიდი სომხეთის“ შესახებ. ამ სტრატეგიული ამოცანის რეალიზებისათვის სომხებმა არაერთი ქმედება განახორციელეს. ცნობილი ფაქტია, რომ 1830 წელს მათ თავი მოუყარეს დიდ თანხას – 2 მილიარდ რუპიას – ნიკოლოზ პირველისათვის გადასაცემად, რათა აღმოსავლეთ საქართველოში შექმნილიყო სომხური პოლიტიკური ერთეული – ცენტრით თბილისი. ეს ის დროა, როცა ერევანი ორიოდ წლის წინ არის გათავისუფლებული სპარსელებისაგან რუსების მიერ. ნიკოლოზ პირველს კატეგორიული უარი განუცხადებია (ვანო სულორი, პარადოქსული ომი საქართველო-სომხეთს შორის. <https://sputnik-georgia.com/columnists/20200317/247992631/> ნახულია 20 აგვისტო, 2021).

სომეხების ამბიციური გაგმები ნათლად წარმოჩნდა პარიზის საზავო კონფერენციაზე გასაგზავნად მომზადებული და დაშნაკების მიერ გამოცემული „დიდი სომხეთის“ რუკით, რომელშიც მოქცეული იყო საქართველოს, აზერბაიჯანის, სპარსეთის და ოსმალეთის იმპერიის მიწების ნაწილი (ვ. ნოზაძე, 1989:13). ასეთი რუკა სომხებმა 1970 წელსაც დაბეჭდეს (ტირაჟი 50 000), ხოლო 1971 წელს გამოიცა ხანატურიანის შრომა „ჯავახკას სომხური ხალხური ცეკვე-

ბი“ რომელშიც ჯაგახეთი სომხეთის განუყოფელ ნაწილად არის მიჩნეული (თ. ფუტკარაძე, 1998:13). სომხურადაა გამოცხადებული სი – ბოლოსართით დაბოლოებული ყველა გეოგრაფიული სახელი (თბილისი, რუისი, ურბნისი...) თბილისის უნივერსიტეტის აღზრდილის პ. მურადიანის ნაშრომებში (იხ. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის „მაცნე“ 1971, № 3). ამავე შინაარსისაა ვინმე არგო კივირიანის სტატია „დიდი სომხეთი მცირე საზღვრებში-ეროვნული პროგრამა 2000 წლამდე, რომელიც დაიბეჭდა გაზეთ „ლარაგირში“ (თ. ფუტკარაძე, 1998:19, ასევე, გაზ. „რეზონანსი“, 1996 წ. 21-22 მარტი).

სომხები სარგებლობდნენ საქართველოს გამოუვალი მდგომარეობით და ცდილობდნენ მათი პოლიტიკური ამბიციების დაკმაყოფილებას საქართველოს ხარჯზე, თუმცა თვითონაც მძიმე მდგომარეობაში იყვნენ. პირველ მსოფლიო ომში ოსმალეთის დამარცხება სომხებმა მათთვის ხელსაყრელ მომენტად მიიჩნიეს და მოიწადინეს აღმოსავლეთ ანატოლიის დაკავება. სომეხთა აჯანყება (რუსების წაქეზებით) თურქებმა სისხლში ჩაახშეს. ბევრი სომეხი გაწყდა, ბევრიც ლტოლვილად იქცა და ისევ ქართველმა გაუწოდა დახმარების ხელი. შეიქმნა სომეხთა დახმარების კომიტეტი, რომელმაც ლტოლვილი სომხებისათვის გამოყო იმ დროისათვის საკმაოდ დიდი თანხა – 100 000 მანეთი, დააბინავა და დააპურა ათასობით ლტოლვილი (განო სულორი. პარადოქსული ომი საქართველო-სომხეთს შორის <https://sputnik-georgia.com/columnists/20200317/247992631/> ნახულია 20 აგვისტო, 2021).

ფოტო 3. გ. კვინიტაძე. გერმანელი და ქართველი ოფიცრები ბორჩალოში

როგორც ითქვა, 1918 წ. 18 ოქტომბერს, სომხები შეიჭრნენ ადრე თურქების მიერ ოკუპირებულ ბორჩალოს მაზრის ტერიტორიაზე, გადაკვეთეს სადემარკაციო ხაზი და დაეუფლნენ საქართველოს მხარეს მდებარე ქობერის სარკინიგზო კვანძს. გერმანიის სარდლობის მოთხოვნა-დაეტოვებინათ ქობერი, სომხების მიერ არ იქნა შესრულებული (ენდრიუ ანდერსენი და გეორგ ეგგე, მეორე ნაწილი, <https://www.google.com/search?> ნახულია 19 აგვისტო, 2021). ქობერის

სადგური მხოლოდ მას შემდეგ იქნა დატოვებული, როცა ქართულმა სარდლობამ კონფლიქტის ზონაში გააგზავნა 250 კაციანი რაზმი და ორი ჯავშანმატარებელი. ამის შემდეგ სომხები იკავებენ სასაზღვრო ხაზის სამხრეთით მდებარე სადგურ შაგალს.

საქართველომ წაუყენა ულტიმატუმი შაგალის დატოვების შესახებ, მაგრამ უშედეგოდ. სომხეთის პრემიერმა კაჩაზუნმა აღსტაფიდან ნ. ჟორდანიას გაუგზავნა შიფროგრამა: „მინისტრთა თავმჯდომარეს ჟორდანიას, ასლი საქართველოში სომხეთის რწმუნებულს ჯამალიანს. დილიჟანის რაზმის უფროსმა მომახსენა, რომ ქართულმა არმიამ მას წაუყენა ულტიმატუმი შაგალის სადგურის დატოვების შესახებ. ჩემს მიერ სომხურ მხარეს მიეცა ბრძანება, რათა არ დასტოვონ სადგური, ხოლო ქართველების მიერ შეტევაზე გადასვლის შემთხვევაში – განახორციელოს თავდაცვითი ბრძოლა. მრავალტანჯული სომხეთისა და საქართველოსთვის ახალი უბედურებების თავიდან ასაცილებლად, სიმართლისა და სამართლიანობის სახელით გთხოვთ, თავი შეიკაოთ აგრესიული ქმედებისაგან და დასტოვოთ ქართული ჯარები არსებულ ხაზზე. ყველა სასაზღვრო საკითხს გადავჭრით მოლაპარაკებების გზით. შეგახსენებთ, რომ საქართველო არ აცხადებს პრეტენზიას ღორეზე და მას მხოლოდ დროებითად იკავებს, რათა არ დაიკავოს ის მესამე ძალამ. ველი თქვენს პასუხს მინისტრთა საბჭოს თავმჯდომარე კაჩაზუნს (ენდრიუ ანდერსენი და გეორგ ეგგე, მეორე ნაწილი, <https://www.google.com/search?> ნახულია 19 აგვისტო, 2021).

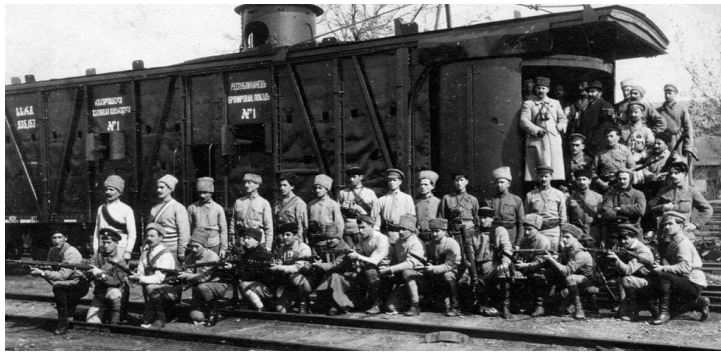
ფოტო 4. გენერალი გ. წულუკიძე

სომხებმა შეუტიეს სოფელ კარინჯს და საგუშაგო პოსტზე მდგარ გერმანელებს უკან დაახევინეს. საქართველო იძულებული გახდა ბორჩალოში გამოეცხადებინა საგანგებო მდგომარეობა. მაზრის უფროსად დაინიშნა გენერალი წულუკიძე.

საბრძოლო მოქმედებებში ჯავშანმატარებლის ჩართვის შემდეგ სომხები იძულებული არიან უკან დაიხიონ და დატოვონ კარინჯი და ცატერი. საქართველოს მთავრობისადმი სომხეთის პრემიერ კაჩაზუნის მიერ 26 ოქტომბერს გაგზავნილ ტელეგრამაში **ამ სოფლების დაპყრობა სომხების მიერ ცხადდება თითქოსდა გაუგებრობად** (ენდრიუ ანდერსენი და გეორგ ეგგე, <https://www.google.com/search?q>). სომეხი ავ-

ტორები ამ საკითხზე რატომღაც არაფერს ამბობენ და თავიანთ ნაშრომებში მხოლოდ ის დოკუმენტები მოყავთ, რომელიც შეესაბამება მათ ინტერესებს.

პრემიერ-მინისტრის მიერ „გაუგებრობად“ შერაცხული აღიარების მიუხედავად, სომეხი ავტორები მაინც ქართულ მხარეს ადანაშაულებენ და ურცხვად წერენ, რომ ქართველებმა „იარაღის ძალით ვერ განახორციელეს დანაშაულებრივი გზით სომხეთის პოლიტიკური სხეულის ამჟღავნება“ და თავისი „ავანტიურის“ წარუმატებლობის გამო „სხვანაირად სცადეს იმ პრობლემების გადაწყვეტა, რომელიც ხმლით ვერ გადაწყვიტეს.“ „სომხეთ -საქართველოს შეიარაღებული კონფლიქტი, 1919:19).

ფოტო 5. ჯავშანმატარებელი.

ნიშანდობლივია ის ფაქტი, რომ ეს იყო ის დრო, როცა პრაქტიკულად გადაწყვეტილი იყო პირველი მსოფლიო ომის ბედი. სომხეთს სურდა ერთგულება დაემტკიცებინა ომში გამარჯვებული ანტანტისათვის პერსპექტივაში „დიდი სომხეთის“ იდეის რეალიზაციისათვის მათი მხარდაჭერის მოსაპოვებლად. საქართველო ხომ ფაქტიურად დამარცხებული გერმანიის მოკავშირე იყო. ამავდროულად ემსახურებოდა დეკემბრის თვეში განხორციელებული სომხური ავანტიურა, რადგან სწორედ მაშინ შეიყვანეს ბაქოში ბრიტანული არმიის ნაწილები. ცხადია, სომეხი ავტორები არც ამ ფაქტზე ამახვილებენ ყურადღებას. ამასთან, სომხებმა შეამოწმეს ქართული სახელმწიფოს სიცოცხლისუნარიანობა. მათ აინტერესებდათ სადაო ტერიტორიების ძალადობრივი გზით დაკავების შემთხვევაში რა რეაქცია და შესაძლებლობები ექნებოდა ახალგაზრდა ქართულ სახელმწიფოს.

სომხების მიერ წამოყვებულ ავანტიურაში მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა მსოფლიო ომში დამარცხებული თურქეთის წამქეზებლურმა პოლიტიკამაც (თურქეთი ერთმანეთის წინააღმდეგ აქეზებდა სომხებსაც და ქართველებსაც, მაგრამ ქართველები არ წამოეგნ ამ პროვოკაციაზე) (ენდრიუ ანდერსენი და გეორგ ეგგე, მეორე ნაწილი, <https://www.google.com/search?q>).

პირველი მსოფლიო ომის დასრულების შემდეგ ამიერკავკასია დიდი ბრიტანეთის გავლენის ქვეშ მოექცა, რამაც სომხებს კიდევ უფრო გაუძლიერა ტერიტორიული მადა „დიდი სომხეთის“ სახელმწიფოს „აღდგენის“ დაუოკებელი ჟინის რეალიზაციისათვის, რა თქმა უნდა საქართველოს ტერიტორიების ხარჯზე.

ოქტომბრის ბრძოლები შეწყდა, მაგრამ მთელი სიმწვავეთ დადგა სომხეთ-საქართველოს საზღვრების გამოიჭნის აუცილებლობის საკითხი (ენდრიუ ანდერსენი და გეორგ ეგგე, ნაწ. 1. <https://iberiana.wordpress.com/armenia-georgia/somxet-saqartvelos-omi-1/>).

სომეხი ნაციონალისტების აზრით ახალქალაქის მაზრა და ბორჩალოს მაზრის ძირითადი ნაწილი უნდა შესულიყო სომხეთის შემადგენლობაში. რადიკალები კი უფრო შორს წაივდნენ და შავ ზღვაზე გასასვლელის მოპოვება ბათუმის ხარჯზე მოიწადინეს (ენდრიუ ანდერსენი და გეორგ ეგგე, ნაწ. 1. <https://iberiana.wordpress.com/armenia-georgia/somxet-saqartvelos-omi-1/>). გარდა ამისა, სომხურმა მხარემ მოითხოვა საზღვრის გავლება გორის მაზრის ცხრაწაროს

ულელტეხილზე (Armeno-Georgian War of 1918, http://www.conflicts.rem33.com/images/Georgia/arm_geor_war/E3.html). (ომის დაწყების წინ სომხეთის ხელისუფლებისაგან საქართველოს მთავრობამ მიიღო ტელეგრამა, რომელშიც ისინი ითხოვდნენ ქართველების მიერ ტერიტორიების დატოვებას გორის ჩათვლით (ვრცლად იხ. ჩაჩხიანი, 2006 წელი, ასევე, დოკუმენტური ფილმი -სომხეთ-საქართველოს ომი, იუთუბი <https://www.youtube.com/watch?v=F0j-GXfCSQo>)).

სადაო ტერიტორიები ოდითგანვე ქართული პოლიტიკური სხეულის ნაწილი იყო. ეს ტერიტორიები იბერიის სამეფოს შემადგენლობაში შედიოდა მეორე საუკუნემდე. II-I სს. იგი დაისაკუთრეს სომხებმა, შემდეგ, ახ. წ. II საუკუნიდან ქართველებმა შეძლეს მისი დაბრუნება. ღორეს პროვინცია ესაა ისტორიული გოგარენა და ტაშირი, რომელიც იყო სასაზღვრო ზოლი ამ ორ მეზობელ ქვეყანას შორის. აქ მცხოვრები ქართველური ტომები გუგარენელები თანდათანობით ასიმილირდნენ და რეგიონში მომრავლდნენ სომხები. გვიან, შუა და განვითარებულ შუა საუკუნეებში იგი იყო საქართველოს განუყოფელი ნაწილი.

X საუკუნის დასასრულს ქრისტიანების მიერ არაბთა სამეფოებისადმი წართმეული ტერიტორიების ბაზაზე ჩამოყალიბდა ღორე-ტაშირის სამეფო, რომლის საზღვრები მოიცავდა მომავალი ბორჩალოს მაზრის თითქმის მთელ ტერიტორიას, აგრეთვე ალექსანდროპოლისა და ყაზახის მაზრების ნაწილებს. სომხები მას სომხურ, ქართველი და რუსი მეცნიერები კი ქართულ – სომხურ სახელმწიფოდ მიიჩნევენ. მათეოს ურჰაეცი და არუთინოვ-ფიდანიანი, ასევე ბიზანტიელებიც ღორე-ტაშირის სამეფოს ქართული სამოციქულო ეკლესიისადმი დაქვემდებარებულ ტერიტორიად განიხილავენ (ენდრიუ ანდერსენი და გეორგ ეგგე, ნაწ. 2. <https://iberiana.wordpress.com/armenia-georgia/somxet-saqartvelos-omi-1/>). 1224 წ. ღორე-ტაშირის სამეფო დაეცა და მთელი ჩრდილოეთი სომხეთი მოექცა საქართველოს გავლენის ქვეშ. სადავო მიწები შემდგომ პერიოდშიც საქართველოს შემადგენლობაში იყო (ენდრიუ ანდერსენი და გეორგ ეგგე, მეორე ნაწილი, <https://www.google.com/search?q>)

აღნიშნული რეგიონები საქართველოს პოლიტიკური ერთეულების შემადგენლობაში იყო რუსეთის მიერ საქართველოს ანექსიამდეც (1801 წელი) და ანექსიის შემდეგაც. საქართველოს შემადგენლობაში დარჩა იგი 1918 წელსაც – სომხეთისა და საქართველოს დამოუკიდებლობის გამოცხადებს შემდეგ (ღორეს პროვინცია. <https://ka.wikipedia.org/wiki/>)

საყოველთაოდაა ცნობილი, რომ ეს ტერიტორიები იყო ოტომანტა და ირანის გამუდმებული თავდასხმების ობიექტი, რამაც განაპირობა რეგიონში ეთნიკური სურათის ტრანსფორმაცია. დამპყრობლებმა აქედან აყარეს მკვიდრი ქრისტიანი მოსახლეობა და მათ ნაცვლად ჩამოასახლეს თურქმანული ტომები, რომელთა შთამომავლები დღესაც ცხოვრობენ ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე. მოგვიანებით, რუსეთის იმპერიულმა ხელისუფლებამ რეგიონში ჩამოასახლა სომხები, ბერძნები – თურქეთიდან, გერმანელი სექტანტები გერმანიიდან.

იგივე პროცესები განხორციელდა საქართველოს ძირძველ კუთხეში-ახალქალაქში, სადაც XVII – XVIII საუკუნეებში მოხდა მასობრივი გამოდევნა იმ ქართველებისა, რომლებიც უარს ამბობდნენ მიეღოთ ისლამი ან კათოლიკობა. მოსახლეობის ნაწილმა შეიცვალა რჯული, მაგრამ შეთხედდა ან დაცარიელდა სასოფლო დასახლებები. დამპყრობლები (ოსმალები, სპარსელები, რუსები) ყო-

ველნაირად ცდილობდნენ დაპყრობილი ტერიტორიების კოლონიზაციას ეთნიკური სურათის შეცვლის გზით. სწორედ ამიტომ ასახლებდნენ საქართველოს ტერიტორიაზე უცხო ეთნიკური ჯგუფების, განსაკუთრებით სომხების წარმომადგენლებს. მე-18 ს. ბოლოს, 1795-1827 წლებში ქართლ-კახეთში 20 ათასზე მეტი სომეხი ჩამოსახლდა ქართლსა და კახეთში (George A. Bournoutian. 1999: 99-103.). ამას დაემატა გულისტანიდან შულავერში 400 სომხური ოჯახის გადმოსახლება (1797 წელს). ხაჩენიდან და ყარაბაღიდან 1799 და 1808-1809 წლებში ბოლნისსა და ქვემო ქართლში დამკვიდრდა 496 სომხური ოჯახი (<https://ka.wikipedia.org/wiki/%>).

აღა მაჰმად ხანის შემოსევის შემდეგ, 1804 წელს, მოსახლეობისაგან შეთხელეებულ საქართველოს დედაქალაქში რუსების ხელშეწყობით 2 ათასზე მეტი სომეხი მკვიდრდება (Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г.). შემდგომ წლებში პერიოდულად ხდებოდა მათი შემოსახლება. 1807-1808 წლებში ორი ათასამდე სომეხი (338 ოჯახი) შემოემატა თბილისს.

რუსეთ-თურქეთის 1828-1829 წლების ომში ჯავახეთის გამუსულმანებულმა მოსახლეობამ ანტირუსული პოზიცია დაიკავა, რის გამოც მათაც მოუწიათ მშობლიური ადგილების დატოვება. დაცარიელებულ მიწებზე 1828-1832 წწ. პასკევიჩისა და ბებუთოვის ინიციატივით თურქეთიდან, საკუთრივ არზრუმიდან, ბაიაზეთიდან, ყარსიდან, არტანიდან ჩამოსახლეს 14044 სომხური ოჯახი (90 ათასი კაცი) და დაასახლეს ჯავახეთში (თ. ფუტკარაძე, 1998:7). ორი ათასამდე სომეხი დამკვიდრდა ახალციხეში (შ. ღომსაძე, 1975:359). პირველი მსოფლიო ომის დროს ბორჩალოსა და ახალქალაქის მაზრებს კვლავ შეემატა თურქეთში გენოციდს გადარჩენილი სომხური მოსახლეობა.

გადმოსახლებულ სომხებს ადრიდანვე გაუჩნდათ ტერიტორიული პრეტენზიები. მათ დაიწყეს ქართული კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლების შერყვნა-დაზიანება და იდეოლოგიური პროპაგანდა იმის დასამტკიცებლად, რომ სომხები არიან ამ ტერიტორიების ავტოქტონი მოსახლეობა. ამ მხრივ აქტიურობდნენ ქერობე პატკანოვი, გერასიმ ეზოვეი, გრ. არწრუნი და მრავალი სხვა.

სომხურ პუბლიკაციებში ჩნდება ბრალდებები, თითქოსდა ქართველები რკინიგზის ბლოკირებას ახდენდნენ მაშინ, როცა სომხები შიმშილით იღუპებოდნენო. არადა იმდროინდელი პრესა საპირისპირო ინფორმაციებს იძლევა: მარტო ქუთაისში სომხების დასახმარებლად რვა საქველმოქმედო აქცია ჩატარდა, თბილისში გაცილებით მეტი, სრულიად საქართველოში ტარდებოდა სომეხთა დახმარებისათვის განკუთვნილი საქველმოქმედო ღონისძიებები (ისტორია ერთადერთ "პოლიტიკას" აღიარებს, <https://www.kvirispalitra.ge/history/5447-saqarthvelo-somkhetis-omi.html>).

გაზეტი „მშაკი“ აღვივებდა შუღლს ქართველებსა და სომხებს შორის, წამლავდა სომხურ მოსახლეობას, სიძულვილის ენაზე ბეჭდავდა ტენდენციურ სტატიებს. ილია ჭავჭავაძემ უმკაცრესი პასუხი გასცა თავისი „ქვათა ღარადით“ სომეხ ნაციონალისტებს. არგუმენტირებული პასუხი გასცა აგრეთვე მ. თამარაშვილმა თავისი ცნობილი ნაშრომით "პასუხად სომხის მწერლებს, რომელნიც უარყოფენ ქართველთა კათოლიკობას" (თბილისი, 1904).

საქართველოში შექმნილი ეთნიკური სურათი ქმნიდა და ქმნის ნოყიერ ნიადაგს სხვათა მიწების დაუფლებისა და ტერიტორიული პრეტენზიების გამოც-

ხადებისათვის, რაც ოსტატურად გამოიყენა დაშნაკურმა სომხეთმა კავკასიის დამოუკიდებელი რესპუბლიკების წარმოშობისთანავე.

საქართველოს მთავრობა საზღვრების გამიჯნვისას ეფუძნებოდა ისტორიულ პრინციპებს, რომლის მიხედვითაც ახალციხე, ახალქალაქი, ლორესა და ბორჩალოს მაზრები იყო საქართველოს ისტორიული ტერიტორია და განუყოფელი ნაწილი. სომხები ამოსავლად იღებდნენ რეალური მოსახლეობის პრინციპს და კანონიერად მიიჩნევდნენ ამ ტერიტორიების სომხებისადმი კუთვნილებას. სომხებს არც გაემტყუნებოდათ. ჯერ კიდევ 1912 წელს კიევში შედგა რუსეთის არასახელმწიფოებრივ ერთა კონფერენცია, რომელსაც ესწრებოდნენ: ნ. რამიშვილი და ს. ჯიბლაძე – სოციალ-დემოკრატები და ოსიკო ბარათაშვილი და სამსონ ფირცხალავა – სოციალ-ფედერალისტებიდან. სწორედ მათ დაუჭირეს მხარი ეთნიკური პრინციპის, ანუ რეალური მოსახლეობის საფუძველზე ტერიტორიების გადანაწილების საკითხს, რომლის მიხედვითაც აფხაზეთი ექცეოდა ჩრდ. კავკასიის, საინგილო აზერბაიჯანის, ახალციხე-ახალქალაქი-ბორჩალოს მაზრა (ნავთლულამდე) სომხეთის შემადგენლობაში (რ. გაბაშვილი, 1959:119), რომელიც მათ შესაბამისი ხელმოწერით დაადასტურეს. რეალური მოსახლეობის მიხედვით ტერიტორიების გადანაწილება აღნიშნული იყო კიევიდან ჩამოტანილ რუკაზეც (მ. მჭედლიშვილი, 2004:106).

ტერიტორიების გამიჯნვის საკითხზე მსჯელობა გაიმართა პეტროგრადში, 1917 წ. ზაფხულში. ღონისძიებას კავკასიის სამივე რესპუბლიკიდან ორი წარმომადგენელი ესწრებოდა. ამ ღონისძიებაზეც მხარდაჭერილი იქნა ეთნიკური პრინციპის საფუძველზე ტერიტორიების გამიჯნვის საკითხი. შეიქმნა შესაბამისი კომისია, ზურაბ ავალიშვილის ხელმძღვანელობით. კომისიის შემადგენლობაში იყო აგრეთვე ფედერალისტი ლორთქიფანიძე (სომხეთ – საქართველოს შეიარაღებული კონფლიქტი, 1919:7). სომხეთის მხრიდან კომისიის შემადგენლობაში იყვნენ შახატურიანი და ხატისოვი. კომისიის სხდომის ოქმში დაფიქსირებულია სომხების წინადადება – ლორეს მიმდებარე სომხებით დასახლებული სასოფლო თემების, ახალქალაქის მაზრის აშკალინის, ავრანდინის, და ნარდევანის სასოფლო საზოგადოებების, თრიალეთის უბანი – ბაკურიანის სასოფლო თემიდან ყიზილქილისისა და მოლითის სომხეთის შემადგენლობაში გადასვლის შესახებ. ამავე ოქმიდან ჩანს, რომ საზღვარი უნდა გასულიყო მდინარე ხრამზე და შექმნილიყო ალექსანდროპოლის გუბერნია ახალქალაქის, ლორეს, ყარსის, ყაგიზმანსკის შემადგენლობით. არც ამ წინადადებას შეხვედრია წინააღმდეგობა საქართველოს მხრიდან. იგივე პოზიცია გამოიხატა ოზაკომის საგანგებო სხდომაზე ჩხენკელის და რამიშვილის მონაწილეობით, იმ განსხვავებით, რომ მხოლოდ ეროვნული დემოკრატები არ დაეთანხმნ ზემოთდასახელებულ წინადადებას (სომხეთ – საქართველოს შეიარაღებული კონფლიქტი, 1919: 7,8).

მოგვიანებით, როცა მენშევიკები მოვიდნენ საქართველოს ხელისუფლების სათავეში, კვლავ გააქტიურდა ტერიტორიული საკითხები კავკასიის რესპუბლიკებს შორის. როგორც ითქვა, საქართველოს კოსმოპოლიტიკური პოლიტიკური პარტიების ნაწილი მენშევიკების ჩათვლით თავდაპირველად არ ეწინააღმდეგებოდნენ ეთნიკური პრინციპის მიხედვით – თვითგამორკვევის საფუძველზე ტერიტორიების გადანაწილებას. 1917 წლის 21 ივნისის გაზეთ „ბრძოლაში“ გამო-

ხატული იყო სოციალ-დემოკრატების პოზიცია – საზღვრები დგინდება რეალური მოსახლეობის პრინციპის საფუძველზე სამეურნეო-ყოფითი თავისებურებების გათვალისწინებით და რეფერენდუმის ჩატარების გზით (გაზ. ბრძოლა, N. 39, 1917 წ. 21 ივნისი). იგივე პოზიციას ემხრობოდნენ ქართველი სოციალ-ფედერალისტებიც. მათი მოსაზრებით ბორჩალოს და ზაქათალის ოკრუგები იმ შემთხვევაში შევლენ საქართველოს შემადგენლობაში, თუ მკვიდრი მოსახლეობის უმრავლესობა გამოხატავს ამის სურვილს რეფერენდუმის გზითო (სომხეთ – საქართველოს შეიარაღებული კონფლიქტი, 1919: 5,6).

სწორედ საქართველოს მმართველი ელიტის აღნიშნული პოზიცია დაიხვეწეს ხელზე „დიდი სომხეთის“ შექმნის მანიით შეპყრობილებმა და შნაკებმა და სცადეს სხვისი ტერიტორიების მითვისება ქართველებისავე მხარდაჭერილი რეალური მოსახლეობის პრინციპის საფუძველზე. რევაზ გაბაშვილის ინფორმაციით ნ. ჟორდანიამ ერთ-ერთ თავის სიტყვაში, რომელიც წარმოთქვა 1917 წელს, ღიად განაცხადა, „რომ თბილისი საქართველოს დედაქალაქი კი არ არის, არამედ ინტერნაციონალური ცენტრია, რომლის სამხრეთ-აღმოსავლეთი ნაწილი და იმის იქით მდებარე ტერიტორია – ეკუთვნის სომხებსა და აზერბაიჯანელებს და მხოლოდ დასავლეთი მესამედი – „ვერა“ – და აქეთ მდებარე ტერიტორია გვეკუთვნის ქართველებსო“ (რ. გაბაშვილი, 1959:103)

საქართველოს დამოუკიდებლობის გამოცხადების შემდეგ ვითარება რამდენადმე შეიცვალა. შეიცვალა პოზიციებიც. მართალია ხელისუფლება კოსმოპოლიტი მენშევიკების ხელში მოექცა, მაგრამ უკვე შეუძლებელი იყო ტერიტორიული მთლიანობის დაცვის საქმეში კომპრომისებზე წასვლა. ისინი ვერ გაუწევდნენ სრულ იგნორირებას პარლამენტში შემავალი ეროვნული პარტიების დეპუტატთა (რ. გაბაშვილი და სხვები) მოთხოვნებსაც. ამან განაპირობა მენშევიკების ფერისცვალება. მათ „დაივიწყეს“ ადრინდელი დანაპირები რეალური მოსახლეობის პრინციპზე ტერიტორიული დავების გადაწყვეტასთან დაკავშირებით და უკვე ისტორიული კუთვნილების პოზიციებს მიაჩნტეს უპირატესობა.

საქართველოს ეროვნული საბჭოს სახელით 1918 წ. ივნისში ირაკლი წერეთელმა (ეს ის კაცი წერეთელია, რომელმაც დამოუკიდებლობის გამოცხადების დღეს ისტერიულად განაცხადა: „რას შერებით, თქვენა ღუპავთ რუსეთის დემოკრატიასო!“ (რ. გაბაშვილი, მიუნხენი 1959:189) სომხების წარმომადგენლებს განუცხადა, რომ სადაო ტერტორიები არის საქართველოს განუყოფელი ნაწილი და ეს მიწები უნდა დარჩეს საქართველოს შემადგენლობაში. რაც შეეხება სომეხთა პრეტენზიებს იმასთან დაკავშირებით, რომ ქართული მხარე ადრე მხარს უჭერდა სომხების წინადადებას ეთნიკური პროინციპის საფუძველზე საზღვრების დადგენის შესახებ, ოფიციალურმა თბილისმა განაცხადა, რომ ეს იყო არა მოლაპარაკებები, არამედ კონსტრუქციული ინიციატივები და ეხებოდა ერთიანი ამიერკავკასიის ფედერალური სახელმწიფოს ფარგლებში გამიჯნვას, რათა უფრო მოსახერხებელი ყოფილიყო ადმინისტრირება და სამეურნეო-ეკონომიკური საქმიანობა, რომ მსგავსი განცხადებები გაკეთებული იყო საქართველოსა და სომხეთის მიერ დამოუკიდებლობის გამოცხადებამდე და არ შეიძლება იყოს მიღებული სახელმწიფო საზღვრების განსაზღვრისასო.

ზოგადად, საქართველოს პოლიტიკურ წრეებში ამ საკითხთან დაკავშირებით იყო სხვა პოზიციებიც. ზოგიერთებს შესაძლებლად მიაჩნდათ ღორეს გა-

დაცემა სომხებისათვის იმ შემთხვევაში, თუ კი ამით წერტილი დაესმებოდა სომეხთა ტერიტორიულ პრეტენზიებს (ა. ჩახიანი, 2006). ზოგიერთები მხოლოდ ფედერაციულ რესპუბლიკად ყოფნის პირობებში მიიჩნევდნენ შესაძლებლად ადმინისტრაციული (და არა სახელმწიფო) საზღვრის ცვლილებას. ზოგიერთები კი სომხების მიერ ტერიტორიული პრეტენზიების წამოყენების შემთხვევაში დღის წესრიგში სვამდნენ ისტორიული ბამბაკის კუთვნილების საკითხის წამოწევას (Armeno-Georgian War of 1918, http://www.conflicts.rem33.com/images/Georgia/arm_geor_war/E3.html), რომელიც სომხებს მხოლოდ მეფის რუსეთის მმართველობის პირობებში გადაეცა (ქსე, ტ.2, 1977:182)

სომხური მხარის მტკიცებით წერეთელს სომხეთის წარმომადგენლებისათვის პირდაპირ უთქვამს, რომ ბათუმის შეთანხმების შემდეგ სომხებს არ შეუძლიათ შექმნან რამდენადმე სიცოცხლისუნარიანი სახელმწიფო. ამიტომ სომხეთისათვისაც სასარგებლოა გააძლიერონ საქართველო, რათა კავკასიაში იყოს ძლიერი ქრისტიანული ქვეყანა, რომელიც გერმანელების დახმარებით დაიცავს საკუთარ ქვეყანასაც და სომხეთსაცო (სომხეთ – საქართველოს შეიარაღებული კონფლიქტი, 1919:10). ძნელია იმის თქმა, რამდენად შეესაბამება სომეხთა ეს ინფორმაცია სინამდვილეს, მაგრამ ერთი რამ ცხადია: ი. წერეთელმა მხარი დაუჭირა ტერიტორიული დავის გადაწყვეტისას ისტორიულ პრინციპს, რაც მიუღებელი აღმოჩნდა სომხური მხარისათვის. სომხები აცხადებდნენ, რომ საქართველოსთან ტერიტორიულ „დათმობაზე“ ვერ წავიდოდა სომხეთის ხელისუფლება, რადგან სადავო ოლქები დასახლებული იყო სომხებით. ამავე დროს, „სომხებისათვის ცნობილი იყო, რომ საქართველოს მმართველმა პარტიამ ეხლანდელი სადავო ტერიტორიები აღიარა, როგორც სომხეთის ნაწილი“ (სომხეთ – საქართველოს შეიარაღებული კონფლიქტი, 1919:10).

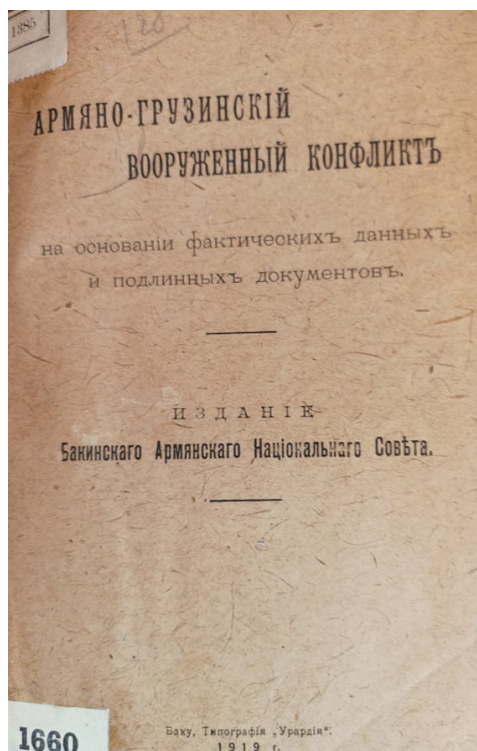
სომხები ბრალს სდებენ რუსებს, რომლებმაც „დაყავი და იბატონე“-ს პრინციპის გამოყენებით აღმოსავლეთ ყარაბაღი მიუერთეს ელიზავეტპოლის გუბერნიას, ხოლო ბორჩალოს და ახალქალაქის უეზდები – თბილისის გუბერნიასო. ამავე დროს აამუშავეს ანტიქართული პროპაგანდისტული იდეოლოგიური მანქანა. საქართველოს ხელისუფლებამ შეთავაზა პრობლემების გადაწყვეტა მშვიდობიანად, თბილისის კონფერენციაზე, რომლის ჩატარება დაგეგმილი იყო 1918 წ. 10 ნოემბერს. სომხეთის მთავრობამ თითქოსდა „გაუმართავი კომუნიკაციებისა და მოუზადებლობის“ გამო კონფერენციის მუშაობაში მონაწილეობა არ მიიღო (Armeno-Georgian War of 1918 http://www.conflicts.rem33.com/images/Georgia/arm_geor_war/E8.html#_ftn8). შემდგომისათვის სომხებმა ქართველებს ბრალად დასდეს, რომ კონფერენციის მოწვევა ცალმხრივად გადაწყვიტეს სომხებთან შეთანხმების გარეშე: „იმ დღეებში, როცა საქართველო-სომხეთის სასაზღვრო ხაზზე განხორციელდა საქართველოს მთავრობისა და მისი ჯარის დანაშაულებრივი ქმედებანი, მაშინვე იგივე მთავრობა თბილისში ამზადებდა დიპლომატიურ კომედიას. განიცადა, რა სრული წარუმატებლობა კავკასიის კონფერენციის მოწვევასთან დაკავშირებით, სხვა რესპუბლიკებთან შეთანხმების გარეშე, ცალმხრივად მოიწვია კონფერენცია, განსაზღვრა სამუშაო პროგრამა, დაასახელა კონფერენციის ჩატარების ადგილი, დრო, საათი, მაგრამ გააცნობიერა თავისი პოლიტიკური მანევრის უაზრობა და დათანხმდა სომხეთის მთავრობის წინადადებას სასაზღვრო დავის საკითხებზე მხოლოდ ორი ქვეყნის, საქართველოსა და სომ-

ხეთის წარმომადგენლების მონაწილეობით კონფერენციის მოწვევის შესახებ“ (სომხეთ -საქართველოს შეიარაღებული კონფლიქტი, 1919:25). სომხების ამ განცხადებაში ნათლად ჩანს პრობლემის მშვიდობიანი გზით გადაწყვეტის სურვილის არქონა, წინააღმდეგ შემდგომში უარს არ იტყოდნენ კონფერენციის მუშაობაში მონაწილეობაზე მიუხედავად იმისა, ცალმხრივად იყო მიღებული გადაწყვეტილება თუ ორივე მხარის თანხმობით.

სომხეთ-საქართველოს ომის შემდეგ, 1919 წელს, სომეხთა ეროვნულმა საბჭომ ბაქოში, ტოპოგრაფია „ურარდია“-ში დასტაბა ზემოთ არაერთხელ დამოწმებული 38 გვერდიანი ბროშურა – **„სომხეთ -საქართველოს შეიარაღებული კონფლიქტი ფაქტობრივი მონაცემებისა და ნამდვილი დოკუმენტების საფუძველზე“** (რუსულ ენაზე). ეს ბროშურა დაცულია სომხეთის ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში – მატენადარანში ნომრით 1660.

ავტორები უგულვებელყოფენ ისტორიზმის პრინციპებს, მრუდე სარკეში წარმოაჩენენ რეალურ ვითარებას და ცდილობენ მთელი პასუხისმგებლობა დააკისრონ საქართველოს ხელისუფლებას. ბროშურაში ქართული მხარე „იმპერიალისტებადაა“ მოხსენიებული, რომელიც სარგებლობდა სომხეთის სირთულეებით და გერმანიის მხარდაჭერით ცდილობდა თავისი იმპერიული ზრახვების განხორციელებას – „სომხეთ -საქართველოს შეიარაღებული კონფლიქტი 1919:12). სომხური მხარე აპელირებდა სადაო ტერიტორიებზე მცხოვრები მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობით. წიგნში ვკითხულობთ, რომ საქართველოსთან სადავო ახალქალაქის, მიმდებარე წალკის, ბორჩალოს უეზდებში, მდ. ხრამიდან და ყაზახის უეზდის სამხრეთით მდებარე სომხური ნაწილში ცხოვრობს 260 ათასი სომეხი, 7 ათასი ქართველი. აზერბაიჯანთან სადავო ყაზახში 70 პროცენტი სომეხია (სომხეთ – საქართველოს შეიარაღებული კონფლიქტი, 1919:2). ავტორები რატომღაც არაფერს ამბობენ იმის შესახებ, თუ როგორ გაჩნდა ძირძველ ქართულ ტერიტორიებზე სომხური მოსახლეობა. ამ სტატისტიკაში ისინი არ მოიპოვებენ ყარსსა და ბათუმს, რადგან ბრესტ-ლიტოვსკის ზავით ეს ტერიტორიები ჩამოაჭრეს კავკასიას, რომელზეც ასევე ჰქონდათ პრეტენზიები. ეს დაადასტურა შემდგომი პერიოდის მოვლენებმა.

საქართველოს დიპლომატიური წარმომადგენლისადმი საგარეო საქმეთა მინისტრის ტიგრანიანის მიერ გაგზავნილ ნოტაში (ნოტა N 52, 1918 წ. 29 ნოემბერი) ვკითხულობთ: „საქართველო-სომხეთის სასაზღვრო ხაზის გამოჯნვის საკითხზე სომხეთის მთავრობა ემხრობა იმ საწყისებს, რომლებიც ყოველთვის იყო გაზიარებული სომხეთისა და საქართველოს დემოკრატიის მმართველი

წრეების მიერ და არაერთხელ იყო სანქცირებული 1917 და მიმდინარე წლების განმავლობაში სხვადასხვა ღონისძიებებსა და შეკრებებზე, რომლებზეც განიხილებოდა ეს საკითხი... შეთანხმება ეფუძნებოდა ნაციონალურ-ტერიტორიულ განსახლების ეთნოგრაფიულ პრინციპს... ტერიტორიის გამიჯვნის ეს სქემა აღიარებული იყო საქართველოს მთავრობის მიერ, რომლის მიხედვით ახალქალაქის უეზდისა და ბორჩალოს უეზდის დიდი ნაწილი, სადაც აბსოლუტურ უმრავლესობას შეადგენენ სომხები, არის სომხეთის რესპუბლიკის განუყოფელი ნაწილი. ამასთან, ბორჩალოს უეზდის ჩრდილოეთი ნაწილი და თბილისის სამხრეთი, – მიუხედავად იმისა, რომ იქაც ქართველებს ჭარბობს სომხური მოსახლეობა, შესულია საქართველოს შემადგენლობაში სომხების ეროვნულ-კულტურული თვითგამორკვევის გარანტიით“ (სომხეთ – საქართველოს შეიარაღებული კონფლიქტი, 1919:28-30).

სომხეთის მთავრობა იმუქრება, რომ თუ საქართველო არ მიიღებს სომხების წინადადებას, მაშინ „დღის წესრიგში დადგება პრობლემის მთლიანობაში განხილვის საჭიროება, რაც გულისხმობს არა მარტო ახალქალაქისა და ბორჩალოს ნაწილის, არამედ იმ რაიონების საკითხსაც, რომლებიც შესაძლოა უდაოდ იყოს მითვლილი საქართველოს ტერიტორიებისადმი“ (სომხეთ – საქართველოს შეიარაღებული კონფლიქტი, 1919:28-30). ამდენად, სომხებს გაცილებით მეტ ტერიტორიებზე ჰქონდათ პრეტენზია და უნდა ვივარაუდოთ, რომ მიზნის მიღწევის შემთხვევაში მათ მიერ სომხეთის კუთვნილ ტერიტორიებზე მიხნეული რეგიონების დაპყრობასაც შეეცდებოდნენ.

სომხების გაანგარიშებით საქართველოს მოსახლეობაში ქართველების რაოდენობა შეადგენდა 64 პროცენტს, სომხეთში-სომხების რაოდენობა 65 პროცენტს, აზერბაიჯანში აზერბაიჯანელები 77 პროცენტს წარმოადგენენ. სადაო ოლქებში ქართველები არ ცხოვრობდნენ. მათივე მსჯელობით, მთლიანად კავკასიის მოსახლეობაში ქართველები შეადგენენ 28 პროცენტს, სომხები – 29, აზერბაიჯანელები კი 43 პროცენტს. შესაბამისად სომხეთის ტერიტორია უნდა იყოს კავკასიის ფართობის 29 პროცენტით (სომხეთ – საქართველოს შეიარაღებული კონფლიქტი, 1919:3). მათ გამოთვალეს კავკასიის რესპუბლიკების ფართობი როგორც ქართველების, ასევე სომხების პროექტით. წიგნის ავტორების მტკიცებით თუ განხორციელდება ქართველების პროექტი, მაშინ სომხეთის ფართობი იქნება 10 ათასი კვ. კმ, ე.ი. კავკასიის მოსახლეობის 29 პროცენტი მიიღებს კავკასიის ტერიტორიის 5 პროცენტს, რომელშიც იქნება მხოლოდ 230 ათასი სომეხი, ქართველები კი, რომლის მოსახლეობაც სომხეთის მოსახლეობას უტოლდება, მიიღებენ ტერიტორიის 42 პროცენტს (სომხეთ – საქართველოს შეიარაღებული კონფლიქტი, 1919:3,4).

როგორც ვხედავთ, ამ შემთხვევაში სომხები სრულად უგულვებელყოფდნენ ისტორიულ პრინციპს, მაშინ როცა „დიდი სომხეთის“ ამბიციურ პროექტში ძირითად აქცენტს სწორედ ისტორიულ საფუძვლებზე ამახვილებდნენ და მთელ კავკასიას ურარტუდ (რომელიც სულაც არ იყო წმინდა სომხური სახელმწიფო) მოიაზრებდნენ, ხოლო სომხებს ურარტუს კულტურის ერთადერთ მემკვიდრეებად.

ეთნიკურ პრინციპს უგულვებელყოფდნენ მაშინაც, როცა საკითხი ეხებოდა

ერევის გუბერნიას, სადაც 1897 წლისათვის მოსახლეობის 37,7 პროცენტი ეთნიკური აზერბაიჯანელი იყო (Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г.http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/emp_lan_97_uezd.php?reg=566). აზერბაიჯანელები ჭარბობდნენ აგრეთვე ნახჩევანის მაზრაში (63 პროცენტი), მრავლად იყვნენ ისინი სურმალოს (46,5 პროცენტი) და ერევის (51,3 პროცენტი) მაზრებში (Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г.http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/emp_lan_97_uezd.php?reg=566), ხოლო ყარსის ოლქში ჭარბობდნენ თურქები და ქურთები. ასეთი ეთნიკური სურათის მიუხედავად ამ ტერიტორიებს მათ საკუთრად თვლიდნენ. ამ შემთხვევაში რეალური მოსახლეობის პრინციპი კატეგორიულად მიუღებლად მიიჩნდათ.

როგორც ითქვა, ღორე საქართველოს შემადგენლობაში დარჩა საქართველოს დამოუკიდებლობის გამოცხადების შემდეგაც. პირველ მსოფლიო ომში გერმანიისა და მისი მოკავშირეების მარცხმა განაპირობა კავკასიიდან, კერძოდ კი ღორეს რაიონიდან თურქების გასვლა 1918 წელს. მაშინაც, ოქტომბრის თვეში ადგილი ჰქონდა მცირე დაპირისპირებას, როდესაც სომხურმა ჯარმა იერიში მიიტანა ქობერზე, ქორინჯსა და წათერზე, თუმცა შეტევა ქართველებმა მოიგერიეს და დაპირისპირება მალე განიმუხტა. როგორც ითქვა, საქართველო ყოველნაირად ცდილობდა სადავო საკითხები განხილულიყო თბილისის კონფერენციაზე, თუმცა ამ მცდელობებს შედეგი არ მოჰყოლია.

პირველი მსოფლიო ომის დასრულებისთანავე სომხებმა არსებული ვითარება ხელსაყრელად მიიჩნიეს და მოითხოვეს არა მარტო ქართული ტერიტორიების მიერთება, არამედ ყარაბაღისა და ყარსის ოლქის დაუფლებაც, რაც წინააღმდეგობაში მოდიოდა თურქეთის და აზერბაიჯანის ინტერესებთანაც.

1918 წ. 4-5 დეკემბერს თურქების მიერ დატოვებულ ღორეში, ახალციხისა და ახალქალაქის მაზრებში ქართული ჯარები დაბრუნდნენ. სომხებმა გააპროტესტეს ქართული ჯარის ყოფნა საკუთარ ტერიტორიაზე. საქართველოს მთავრობამ 5 დეკემბრის სომხეთის მთავრობის პროტესტის პასუხად განაცხადა, რომ არ უარყოფდა კონფერენციის იდეას და ამ რაიონის შესახებ დავის არსებობას, მაგრამ ჯარების გაგზავნა ახალქალაქში მოტივირებული იყო წესრიგის აღდგენის სურვილით, თუმცა ტელეგრამის ბოლოში ეწერა, რომ „ახალქალაქის დაკავების საკითხი არც ისტორიულად, არც პოლიტიკურად და არც მორალური თვალსაზრისით სადავო არაა“ (სომხეთ – საქართველოს შეიარაღებული კონფლიქტი, 1919:31).

სომხებმა დაიწყეს აშკარა მზადება ამ ტერიტორიების ძალისმიერი გზით დაკავებისათვის. 1918 წ. 4 დეკემბერს ციციშვილი აგზავნის N 219 შეტყობინებას, რომ „ჯალალედინიდან ჩრდილოეთით ჩვენს ტერიტორიაზე, 4771 მ. სიმაღლესთან სომხებმა სანგარი გათხარეს. წინადადება მიცეცი გაენადგურებინათ სანგრები. თუ ჩემი მოთხოვნა არ შესრულდა, მაშინ მე თვითონ გავანადგურებო“ (ა. ჩაჩხიანი, 2006:122).

სამწუხაროდ, მაშინ ნ. ჟორდანიას თავი არ შეუწუხებია არც ამ ინფორმაციაზე რეაგირებისათვის და არც რეგულარული ჯარის შექმნისათვის. მას ეშინოდა, რომ ჯარი არ დაპირისპირებოდა ხელისუფლებას (გ. მაზნიაშვილი, 1927:5-10,119) საქართველომ მაშინვე არ გამოაცხადა მობილიზაცია, არ გაუგზავნია არცერთი შენაერთი ფრონტზე, უფრო მეტიც, ფრონტიდან გამოიწვია

ფოტო 6

150-მდე მეომარი დღესასწაულში?! მონაწილეობის მისაღებად (გ. მაზნიაშვილი, „თბილისი, 1927:5-10; ასევე: გ. კვინიტაძე, თბ. 1998:119). საფრთხე კარზე იყო მომდგარი და კოსმოპოლიტი მთავრობის თავმჯდომარე კი დღესასწაულს მართავდა.

სომხებმა არაფრად ჩააგდეს საქართველოს ნეიტრალიტეტი. 9 დეკემბერს, გენერალ დროს (დრასტამატ კანანიანი) სარდლობით სომხები შეიჭრნენ სანაიანში, თავს დაესხნენ დეზორგანიზებულ, გაფანტულ, ნამძინარე ქართველ მესახდერეებს და საქართველოს მთავრობას წაუყენეს ულტიმატუმი „სომხეთის კუთვნილი“ ახალქალაქისა და ბორჩალოს მაზრების ტერიტორიიდან ქართული ჯარების გაყვანის შესახებ.

ფოტო 7 გენერალი დრო

ფოტო 8. ს. ტიგრანიანი

მოგვიანებით ჟორდანიას ხელისუფლება თავს იმართლებდა, თითქოსდა არაფერი იცოდა სომხების საომარი მზადების შესახებ. ეს არის მტკნარი სიცრუე. ეროვნულ-დემოკრატი რ. გაბაშვილის ინფორმაციით სომხეთში საქართველოს ელჩი სოსიკო მდივანი და თანაშემწე მიხეილ ყანჭელი ოფიციალური პატაკებით ატყობინებდნენ ჟორდანიას აღნიშნულის შესახებ (რ. გაბაშვილი, 1959:206).

მზაკვრული ჩააფიქრების რეალიზაციისა და საკითარი ავანტიურის გამართლებისათვის ღორეს რეგიონში სომხებმა მოაწყეს ამბოხება, რომელიც თითქოსდა ქართველთა ძალადობამ განაპირობა. „ყველა იმ რაიონში – აცხადებენ სომხები, სადაც იდგა ქართული ჯარი, დაიწყო უცერემონიო და სასტიკი ძალადობა სომხურ დასახლებებში, ანადგურებდნენ ისედაც არაერთხელ განადგურებულ მეურნეობას. ნოემბერში, საინტერესო მოვლენები ხდებოდა შუალავერში, რომელიც გარშემორტყმული იყო ქართული ჯარის ნაწილებით. ადგილი ჰქონდა მოსახლეობის დაშინებას, რეკვიზიციას, ქურდობას. ჩვეულებრივ მოვლენად იქცა ძალადობა, რომელმაც დეკემბრისათვის ყოველგვარ ზღვარს გადააჭარბა. ყოველივე ამან სასახდვრო სოფლების მოსახლეობა აჯანყებამდე მიიყვანა.. მოსახლეობა ელოდა დაცვას საქართველოს ხელისუფლებისაგან. დახმარებას ელოდა სომხეთისაგანაც, მაგრამ ვერც ერთი მხარისაგან ვერ მიიღეს დახმარება, ამიტომ გადაწყვიტეს თავად დაეცვათ საკუთარი უფლებები და

აქმულებიანთ ქართული ჯარი დაეტოვებინათ მათ მიერ დაპყრობილი სომხური სოფლები“ (სომხეთ – საქართველოს შეიარაღებული კონფლიქტი, 1919:19, 20).

რეალურად კი ვითარება სულ სხვაგვარად იყო. ამბოხების შესახებ ინფორმაცია დაიბეჭდა გაზეთ „ერთობა“-ში. ამ ინფორმაციიდან ცნობილი გახდა, რომ სომხებს სადგურ სანაიანთან 9 დეკემბერს აუტეხიათ სროლა (თუმცა მანამდეც, 6 დეკემბერს, სომხები თავს ახალქალაქის მახრას დაესხნენ თ. ფ.). იქ იდგა 6150 კაციანი ქართული შენაერთი გენერალ აბელ მაყაშვილის მეთაურობით, რომელმაც შეძლო მათი დამარცხება (ვრცლად: ა. ჩახიანი, 2007). სროლების შედეგადაც დაჭრილა ერთი ჯარისკაცი. იგი მეორე დღეს გარდაცვლილა. შემდეგ, „სომხეთა რაზმები (როგორც გამოირკვა ნასაღდათევი ხალხი) თავს დაესხა ქართულ სადარაჯო რაზმს. მათ 15 კაცი მოკლეს, 14 კი დაიჭირეს“ (სანაიანთან მომხდარი შეტაკების გარშემო, მთავრობის განცხადება პარლამენტში. გაზეთი „ერთობა“, N270, 1918 წ. 14 დეკემბერი). მდგომარეობის გასარკვევად ქართულმა მხარემ გააგზავნა დელეგაცია. ნათელი გახდა, რომ თავდამსხმელები იყვნენ სომეხი ჯარისკაცები ოფიცრების ხელმძღვანელობით. ქართულ მხარეს ხელთ ჩაუვარდა დეპეშა, რომელიც სომხეთის ჯარის ერთი ნაწილიდან გააგზავნეს მეორე ნაწილში. დეპეშაში არის თხოვნა – აცნობონ, გამოუცხადეს თუ არა ომი საქართველოს, რომ ისინი მზად არიან ომისათვის (გაზეთი „ერთობა“, N270, 1918 წ. 14 დეკემბერი).

ქართული მხარე მაინც სიფრთხილეს იჩენდა. ე. გეგეჭკორის თქმით საქართველოს მთავრობას არ აქვს ოფიციალური შეტყობინება და „სომხის ჯარის ნაწილების თვადასხმა არ უნდა განვიხილოთ, როგორც სომხეთის მთავრობის თანხმობით განხორციელებული ოპერაცია“. ცხადია ასეთ ფაქტებზე სომეხი ავტორები სდუმან, რათა შენიღბონ სომხეთის ხელისუფლების დამპყრობლური ამბიციები და იგი მშვიდობისმოყვარე ძალად წარმოაჩინონ.

სომეხი ხელისუფლების მიერ ორგანიზებულმა ამბოხებამ დაბადა სერიოზული ეჭვები, რომ ღორეს სოფლებში, საკუთრივ უზუნდარში ინახებოდა იარაღი. ცხადია საქართველოს ხელისუფლებას უნდა მიეღო შესაბამისი ზომები, ჩაეტარებინა ჩხრეკა და ამოეღო იარაღი, რაც სომხების მიერ შეფასდა, როგორც დამსჯელი ექსპედიცია. თავიანთი ავანტიურის გასამართლებლად სომხებმა ქართველ ჯარისკაცებს ბრალად დასდეს ძალადობა, ძარცვა, ქურდობა, ძალადობრივი მეთოდებით კვების პროდუქტების წართმევა, რეპრესიები, რამაც განაპირობა მოსახლეობის აჯანყებოლ „სომხეთ -საქართველოს შეიარაღებული კონფლიქტი 1919:20)

გენერალმა წულუკიძემ უზუნდარში ვერ შეძლო აჯანყების ჩახშობა. სანაიანთან სომხებმა იგი ალყაში მოაქციეს. უკვე 13 დეკემბრიდან პრესაში კვლავ ჩნდება ცნობები სამხედრო დაპირისპირების შესახებ (გაზეთი „ერთობა“, N270, 1918 წ. 14 დეკემბერი). მოწინააღმდეგემ შეძლო უზუნდარის, სანაიანის, აირუმისა და ახტალას დაკავება და შეტევა დაიწყო ვორონცოვკის მიმართულებით. სომხებმა ეს დასახლებული პუნქტიც დაიკავეს.

მიადწიეს რა ღროებით წარმატებას, 14 დეკემბერს საგარეო საქმეთა მინისტრის ტიგრანიანის ხელმოწერით თბილისში გაიგზავნა შემდეგი შინაარსის ტელეგრამა: „საგარეო საქმეთა მინისტრს ე. გეგეჭკორს. კოპია სომხეთის დიპლომატიურ წარმომადგენელს. 9 დეკემბრის ტელეგრამის პასუხად ეხლახან მივიღეთ

თქვენი რადიოგრამა N 5599. 12 დეკემბერს ჩვენმა მთავრობამ თქვენს მთავრობას გაუგზავნა ნოტა ბორჩალოს უეზდის სომხური ნაწილიდან ქართული ჯარების გაყვანის მოთხოვნით. ეს იქნებოდა ერთადერთი გზა სისხლისღვრის თავიდან ასაცილებლად. ჩვენი მთავრობის წინადადება სულაც არაა საქართველოს შინაურ საქმეებში ჩარევა, მაგრამ როგორც არაერთხელ განვაცხადე, რომ ეს რაიონი უსიტყვოდ არაა საქართველოს ტერიტორია. იგი სომხეთის განუყოფელი ნაწილია, რომელიც ძალადობრივი გზით დაიკავა ქართულმა ჯარმა. მშვიდობისმოყვარეობის პოზიციიდან გამომდინარე, სომხეთის მთავრობა დროებით ეგუებოდა ამ მდგომარეობას იმ იმედით, რომ საქართველოს მთავრობა თავს შეიკავებდა საქართველოსთან შეერთების მოწინააღმდეგე ადგილობრივი მოსახლეობის მიმართ აგრესიული ქმედებისაგან. საქართველოს მთავრობა არ წამოვიდა შემხვედრ ნაბიჯებზე – მშვიდობიანად მოგვარებულიყო სასაზღვრო დავის საკითხები. პირიქით, სხვის ტერიტორიაზე გაბატონების მიზნით მოაწყო ლაშქრობა მშვიდობიანი მოსახლეობის წინააღმდეგ, რომელსაც თან ახლდა სისხლიანი და სასტიკი ძალადობა, საარტილერიო ცეცხლით სომხური სოფლების განადგურება. სომხეთის მთავრობას არ შეუძლია იყოს პასიური მკურებლის როლში და მშვიდად უყუროს, სომხეთის კუთვნილ ტერიტორიებზე როგორ ხოცავენ სომხს მოქალაქეებს და როგორ უცერემონიოდ მოქმედებს მეზობელი სახელმწიფო. ჩემს მთავრობას უნდა სჯეროდეს, რომ სომხეთისა და სომხური მოსახლეობის პატივისცემით საქართველოს მთავრობა საკუთარი ინიციატივით დაახქარებს თავისი ჯარების გაყვანას, აღადგენს სატელეგრაფო კავშირს და განამტკიცებს ორი მეზობელი და ნათესავი სახელმწიფოს მშვიდობიან თანაცხოვრებას. N 912. საგარეო საქმეთა მინისტრი ს. ტიგრანიანი“ (სომხეთ -საქართველოს შეიარაღებული კონფლიქტი, 1919:33), პრაქტიკულად ეს მუქარისშემცველი ნოტა იყო საკუთარი დანაშაულის სხვაზე გადაბრალების მცდელობა, ქართული ტერიტორიების სომხურად გამოცხადების მორიგი უშედეგო ცდა.

21 დეკემბერს სომხების ხელში გადავიდა შულავერი, შემდეგ კი სადახლო (დ. სილაქაძე, სომხეთ-საქართველოს ომი – 1918. <http://www.nplg.gov.ge/wikidict/index.php/%E>).

საქართველო მოუმზადებელი შეხვდა ამ შეტევას, მით უმეტეს, რომ გართულებები იყო საქართველოს ჩრდილო-დასავლეთით, აფხაზეთში, სადაც დენიკინი სომხების დახმარებით ცდილობდა ქართული პოზიციების შესუსტებას გაგრის ფრონტზე. 18-19 დეკემბერს სომხებმა სრულად დაიკავეს ლორეს რეგიონი, დაარბიეს ქართულ-აზერბაიჯანული სოფლები (გვანცა ფორჩხიძე, სომხეთ-საქართველოს ომი <https://konpliqtebi2017.wordpress.com/2017/11/16/%E>). 32 ქართველი ახალგაზრდის სიცოცხლე შეეწირა 19 დეკემბრის შეტაკებას. 32-ვე კუკიის სასაფლაოზე დაასაფლავეს. მათგან ყველაზე უფროსი 25 წლის იყო. დაკრძალვის ცერემონიალს დაესწრნენ მთავრობის წევრები. 32 საფლავიდან დღეისათვის შემორჩენილია ერთის – მიხეილ დარბაისელის საფლავი ეპითაპიით: „მას დედის ძუძუ ტკბილი, შხამადაც შერგებია, მამულისთვის სიკვდილი, ვისაც დაზარებია. შემდეგ ამოშლილია სიტყვა (სავარაუდოდ „სომხებთან“), შემდეგ კი წერია: ბრძოლის დროს დაღუპული მიხეილ ივანეს ძე დარბაისელ-დაეითაშვილი, 1896-1918 წ. 19 დეკემბერი“ (დოკუმენტური ფილმი-სომხეთ საქართველოს ომი, <https://www.youtube.com/watch?v=F0j-GXfCSQo>)

საბრძოლო ოპერაციებში სომხეთის სასარგებლოდ თბილისელი და საქართველოს სხვა რეგიონებში მცხოვრები სომეხი მოხალისეებიც მონაწილეობდნენ. გაჩნდა ეჭვი, რომ თბილისელი სომეხები აპირებდნენ აჯანყებას, მაღლაკელიძეს ამაში ეჭვი არც ეპარებოდა. მართლაც, თბილისში გამოვლინდა საიდუმლო დაჯგუფება, რომელიც იარაღით და ფულით ამარაგებდა სომხებს. (https://naxalovka.do.am/load/ts-39-aik-39itkhe/ts_39_ignebi_da_zhurnalebi/somkhet_sakartvelos_omi/13-1-0-1069)

სპირიდონ კელიამ (ეროვნულ-დემოკრატიული პარტია) დამფუძნებელ კრებაზე გააჟღერა ინფორმაცია თბილისელი სომხების საომარი მზადების შესახებ და მათი დაპატიმრება მოითხოვა, მაგრამ არავინ დაუჯერა. არა და მთავრობის თავმჯდომარის კაბინეტის აივნიდან დღევანდელი კინოთეატრ „რუსთაველის“ ადგილას მდებარე შენობაში, სადაც განთავსებული იყო სომეხთა საქველმოქმედო საზოგადოება, კარგად ჩანდა ხალხის სიმრავლე და გრძელი რიგები. შემთხვევით შეესწრო ამას ნოე რამიშვილი, რომელსაც აუხსნეს, რომ მოხალისე სომხები ეწერებიან ჯარში. რამიშვილმა კატეგორიულად მოთხოვა ჟორდანია მათი დაპატიმრება, რაზედაც მთავრობის თავმჯდომარისაგან უარი მიიღო. ჟორდანია მაშინ ელოდებოდა სოცინტერნის დელეგაციას, რომელსაც საქართველოს შესახებ დასკვნა უნდა წარედგინა ერთა ლიგაში (ისტორია ერთადერთ „პოლიტიკას“. კვიტის პალიტრა, 2010 წ. 1 ნომბერი. <https://www.kvirispalitra.ge/history/5447-saqarthvelo-somkhethis-omi.html>).

საქართველო იძულებული იყო გაეტარებინა რეპრესიული ღონისძიებები. რამიშვილმა დამოუკიდებელი მოქმედება დაიწყო. ჩაატარა ჩხრეკა და სომხურ ოჯახებში (სარდაფებში) აღმოჩნდა ინგლისური წარმოების უამრავი ირადი – შაშხანები და ტყვია-წამალი (დოკუმენტური ფილმი-სომხეთ საქართველოს ომი, <https://www.youtube.com/watch?v=F0j-GXfCSQ>). მთავრობის განკარგულებით სომხებთან თანამშრომლობაში ეჭვმიტანილების ქონება სრულად ან ნაწილობრივ იქნა კონფისკირებული. დამნაშავენი დადგნენ არჩევანის წინაშე: ან ციხე, ან საქართველოს დატოვება. ბევრი დააპატიმრეს, დანარჩენმა დამნაშავეებმა კი დატოვეს საქართველო. ხელისუფლებამ დაიწყო საექვო პირების დეპორტაცია დედაქალაქიდან. საგანგებო რაზმმა საიდუმლო რაზმების შედგენის ბრალდებით დააპატიმრა 50-მდე სომეხი, მათ შორის გენერალი ხაჩატუროვი, პოდპოლკოვნიკი დოლიხანოვი. 23 დეკემბერს, საქართველოს მთავრობამ სომხეთის ყველა ქვეშევრდომი საქართველოს მოქალაქე სამხედრო ტყვეებად გამოაცხადა (დოკუმენტური ფილმი სომხეთ-საქართველოს ომი, <https://www.youtube.com/watch?v=F0j-GXfCSQo>) ეს ფაქტი სომეხთა მხრიდან „ეროვნულ ჩაგვრად“ შეფასდა.

ამ მოვლენებმა ხელისუფლება იძულებული გახადა დაეხურა სომხური გაზეთები "აშხატავორი", "ნორ ორიზონი" და ასევე რუსული გაზეთი "კავკასკოე სლოვო", რომლებიც საქართველოში მცხოვრებ სომხებს ქართველების წინააღმდეგ მრძოლისაკენ მოუწოდებდნენ. დაპატიმრებული იქნენ ამ გაზეთების რედაქტორებიც. სომხებმა საქართველოს მთავრობის ეს მოქმედებაც რაპრესიებად მონათლეს (ისტორია ერთადერთ "პოლიტიკას" აღიარებს კვირის პალიტრა, 2010 წ. 1 ნომბერი. <https://www.kvirispalitra.ge/history/5447-saqarthvelo-somkhethis-omi.html>).

24 დეკემბერს, სომხური არმიის ხელმძღვანელმა გენერალმა დრასტამაკ-კანაიანმა (დროშ) ულტიმატუმის ფორმით მოთხოვა საქართველოს სარდლობას ახალქალაქიდან ქართული ჯარის გაყვანა. ცხადია, ქართული მხარისათვის მიუღებელი იყო ეს ულტიმატუმი. საქართველოში დაიწყო მოხალისეთა ჯგუფების ფორმირება. 28 დეკემბრის ბრძანებით ყველა მოხალისეს შეუნარჩუნდებოდა სამსახური, სიკვდილის შემთხვევაში კი ოჯახებს დაენიშნებოდათ პენსია. ყველგან იქმნებოდა ასეთი რაზმები. მოხალისეთა ბრიგადა შეიქმნა უნივერსიტეტშიც (მასში ჩაეწერა იმუამინდელი სტუდენტი, მომავალში რექტორი ნიკო კეცხოველი). საზოგადოების ყველა ფენა ერთი მთავარი მიზნის გარშემო გაერთიანდა – დაეცვათ სამშობლო. კოსმოპოლიტი სოციალ-დემოკრატი ვალიკო ჯუღელიც კი აცხადებდა, რომ დამარცხების შემთხვევაში თავს მოიკლავდა (ისტორია ერთადერთ "პოლიტიკას" აღიარებს. კვირის პალიტრა, 2010 წ. 1 ნომერი. <https://www.kvirispalitra.ge/history/5447-saqarthvelo-s-khethis-omi.html>). საქართველოს მოსახლეობამ პირველად შეიგრძნო, რომ აქვთ სახელმწიფო, რომელიც მათვე უნდა დაიცვან. ეს იყო დიდი გამარჯვება დემოკრატიული საქართველოს არსებობის ისტორიაში.

საინტერესოა ერთი ფაქტი. 21 დეკემბერს, თიანეთის მოსახლეობის მობილიზაციის პროცესში სომეხ მღვდელს ტერ ოვანეს გირგიდიანცს ეყო თავხედობა იქ შეკრებილი ქართველებისათვის მოეწოდებინა, რომ არ მიეღოთ საბრძოლო ოპერაციებში მონაწილეობა. და ეს მაშინ, როცა იმავე პერიოდში დუშეთში მომხადარი აჯანყების დროს, ლტოლვილი სომხები საქართველოს წინააღმდეგ იღებდნენ აქტიურ მონაწილეობას (ეს აჯანყება საქართველომ ჩაახშო) (https://naxalovka.do.am/load/ts-39-aik-39itkhe/ts_39_ignebi_da_zhurnalebi/somkhet_sakartvelos_omi/13-1-0-1069)

ქართულმა სარდლობამ შეძლო ძალების ორგანიზება, განახორციელა წარმატებული შეტევა და სრულად დაიკავა შულავერი და სადახლო. საკუთარი ტერიტორიების დაცვა სომხებმა ავანტიურად მონათლეს: „დაიწყო რა გაუმართლებელი ავანტიურა საქართველოს მთავრობამ გამოაცხადა, რომ იძულებით იცავს სომხურ სოფლებს სომხეთის არმიისაგან, რომ სომხებმა დაიწყეს ომი საქართველოს წინააღმდეგ. შესაბამისად მთელ პასუხისმგებლობას აკისრებდა სომხურ მხარეს. ფაქტები კი სხვას ამტკიცებენ“ „სომხეთ -საქართველოს შეიარაღებული კონფლიქტი 1919:36). საინტერესოა რა ფაქტებზე საუბრობენ სომეხი ავტორები. ფაქტები მართლაც სხვა რამეზე მეტყველებენ. ერთი რამ ცხადია: სომხები პანიკამ მოიცვა. მათი თავდასხმა იქცა თავდაცვად.

მანიპულირებენ რა დაშნაკური ხელისუფლების ე.წ. „მშვიდობისმოყვარეობით“, სომხურ მხარეს არგუმენტებად მოყვანთ მათ მიერ საქართველოს მთავრობისადმი გაგზავნილი ზოგიერთი ნოტა, მაგრამ ყველა ნოტაში სადაო ტერიტორიას სომხეთის განუყოფელ ნაწილად მიიჩნევენ და ითხოვენ ქართული ჯარების გაყვანას. საილუსტრაციოდ შეიძლება დავასახელოთ 18 დეკემბრის ნოტა:

„საგარეო საქმეთა მინისტრს. კოპია სომხეთის დიპლომატიურ წარმომადგენელს.

პარლამენტის დადგენილებით, სომხეთის მთავრობა დღეს აგზავნის დელეგაციას კაპიტან გრინთან და საქართველოს დიპლომატიურ წარმომადგენელთან

(თუ კი გამოცხადდება ეს უკანასკნელი) სამხედრო მოქმედებების შეწყვეტის პირობების დასადგენად. ერთი პირობა, რომელსაც პარლამენტი საჭიროდ მიიჩნევს, როგორც აუცილებელს, არის ის, რომ სომხეთის მთავრობას შეუძლია გაიყვანოს თავისი ჯარები ბორჩალოს უეზიდიან მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ მიიღებს გარანტიას, რომ ეს რეგიონები არ იქნება ქართული ჯარების ხელახალი შეჭრის ობიექტი (სომხეთ-საქართველოს შეიარაღებული კონფლიქტი, 1919:36). ცხადია, ასეთი კატეგორიული ტონი და აბსურდული მოთხოვნები მიუღებელი იყო ქართული მხარისათვის.

აშკარად ტყუიან სომეხი ავტორები, რომლებიც სიმართლეს თვალში ნაცარს აყრიან და გაიძახიან, რომ 13 დეკემბრამდე თითქოსდა არ უწარმოებიათ არავითარი საბრძოლო ოპერაცია ქართული ჯარის წინააღმდეგ: „სომხეთის არმიის ნაწილებს 13 დეკემბრამდე არ უწარმოებიათ არავითარი აგრესიული მოქმედება ქართული ჯარის წინააღმდეგ. თქვენი სისხლიანი რეპრესიებით და სასტიკი ძალადობით აიძულეთ სომხეთის მთავრობა დაეცვა სომხეთის კუთვნილ ტერიტორიაზე მცხოვრები საკუთარი მოქალაქეები. სომხეთის მთავრობამ ბოლო თვეებში გამოავლინა მაქსიმალური მშვიდობისმოყვარეობა. საქართველოს მთავრობა ღორეზე ჩვენი უფლებების ხელყოფით, ახალქალაქის სამხედრო გზით დაპყრობით, ბორჩალოში განხორციელებული სამხედრო რეპრესიებით გამოვიდა, როგორც აგრესიულ-დამპყრობლური პოლიტიკის გამტარებელი დიპლომატიური პროტესტების და სომხეთის მთავრობის მშვიდობიანი წინადადებების სრული უგულებელყოფით“ (სომხეთ -საქართველოს შეიარაღებული კონფლიქტი, ბაქო, 1919:36). როგორც ვნახეთ, ცხვრის ქურქში გახვეულნი ცდილობენ ყველაფერი ქართულ მხარეს დააბრალონ და თავისმართლების პოზიციაში ჩააყენონ. ესეც მორიგი სომხური ეშმაკობაა. თუ როგორი მშვიდობისმოყვარე იყო დაშნაკური ხელისუფლება, ეს ნათლად გამოჩნდა მათ მიერ განხორციელებულ წარუმატებელ სამხედრო ავანტიურაში.

1919 წ. 1 იანვარს დიდი ბრიტანეთის მოთხოვნით წინააღმდეგობა შეწყდა (დ. სილაქაძე, სომხეთ-საქართველოს ომი – 1918. <http://www.nplg.gov.ge/wikidict/index.php/%E1>).

ქართულმა ჯარმა ბრწყინვალე გამარჯვება მოიპოვა. რომ არა ბრიტანელების მოთხოვნა, სომხებს ერევნის დატოვებაც მოუწევდათ. ომის იძულებითი შეწყვეტის მიუხედავად ქართული სარდლობა ძლივს ახერხებდა ქართველი ჯარისკაცების შეკავებას (სცსა, ფ.1864, ს. 1, ფურც. 50-62).

30 დეკემბერს, საქართველოს მეამბოხე სომხური მოსახლეობის ნაწილი გამოცხადდა ქართულ სარდლობასთან და მათ მიერ ჩადენილი ქმედებებისათვის პატიება ითხოვეს (დოკუმენტური ფილმი-სომხეთ საქართველოს ომი, <https://www.youtube.com/watch?v=F0j-GXfCSQo>)

ფოტო 10. გენერალი მაზნიაშვილი

რაც შეეხება ბრიტანელებს, მათ ადრიდანვე აუღეს ადლო სომეხთა მისწრაფებებს და დაიკავეს ანტიქართული პოზიცია. სწორედ მათი წაქეზებით და ინგლისის დაზვერვის მითითებით სცადეს სომხებმა ძეგლის ხიდის აფეთქება, რათა ალყაში მოექციათ ბავარიის გერმანული დივიზია. ფაქტობრივად ინგლისი სჯიდა საქართველოს პროგერმანული პოლიტიკისათვის, რომელიც აირჩია 1918 წ. მაისში. საბედნიეროდ ხიდი არ აფეთქდა და გერმანელებმა უვნებლად შეძლეს სამშვიდობოზე გასვლა. პირველ მსოფლიო ომში გერმანიის დამარცხების შემდეგ (1918 წ. 11 ნოემბერი) კავკასია ბრიტანეთის გავლენის სფეროდ იქნა აღიარებული და ბუნებრივია, ამ ვითარებაში მის პოზიციას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა.

სომხურმა მხარემ ბრიტანეთის მოთხოვნით საბრძოლო ოპერაციების შეწყვეტა საკუთარ წარმატებად მიითვალა. მათი მტკიცებით სომხურმა ჯარმა შეძლო სადახლოსთან ქართველების შეკავება და რომ არა დაზავება, მოახერხებდა ომის გამარჯვებით დასრულებასო, თუმცა ეს რომ ასე არაა, თავადც კარგად იციან. რომ არა ბრიტანეთის მოთხოვნა, სომხეთი ვერ აცდებოდა სრულ დამარცხებას (გვანცა ფორჩხიძე, სომხეთ-საქართველოს ომი <https://konpliqtebi2017.wordpress.com/2017/11/16/%>).

საკუთარი წარმატებების ფონზე სომხური მხარე ყოველთვის არიდებდა თავს კონსტრუქციულ მოლაპარაკებებს, ყოველნაირად ცდილობდა ჩაეშალა სამშვიდობო პროცესები თავისი არარეალური მოთხოვნებით. სპეციალისტთა შეფასებით, გამარჯვების შემთხვევაში ისინი გაცილებით უფრო საშიშნი იქნებოდნენ, ვიდრე გამარჯვებული ალა მაჰმად ხანი (ფ. ჟიჟიაშვილი, გაზეთი „დრონი“ 1993, N 34). სომხები სადაოდაც კი არ თვლიდნენ ახალქალაქისა და

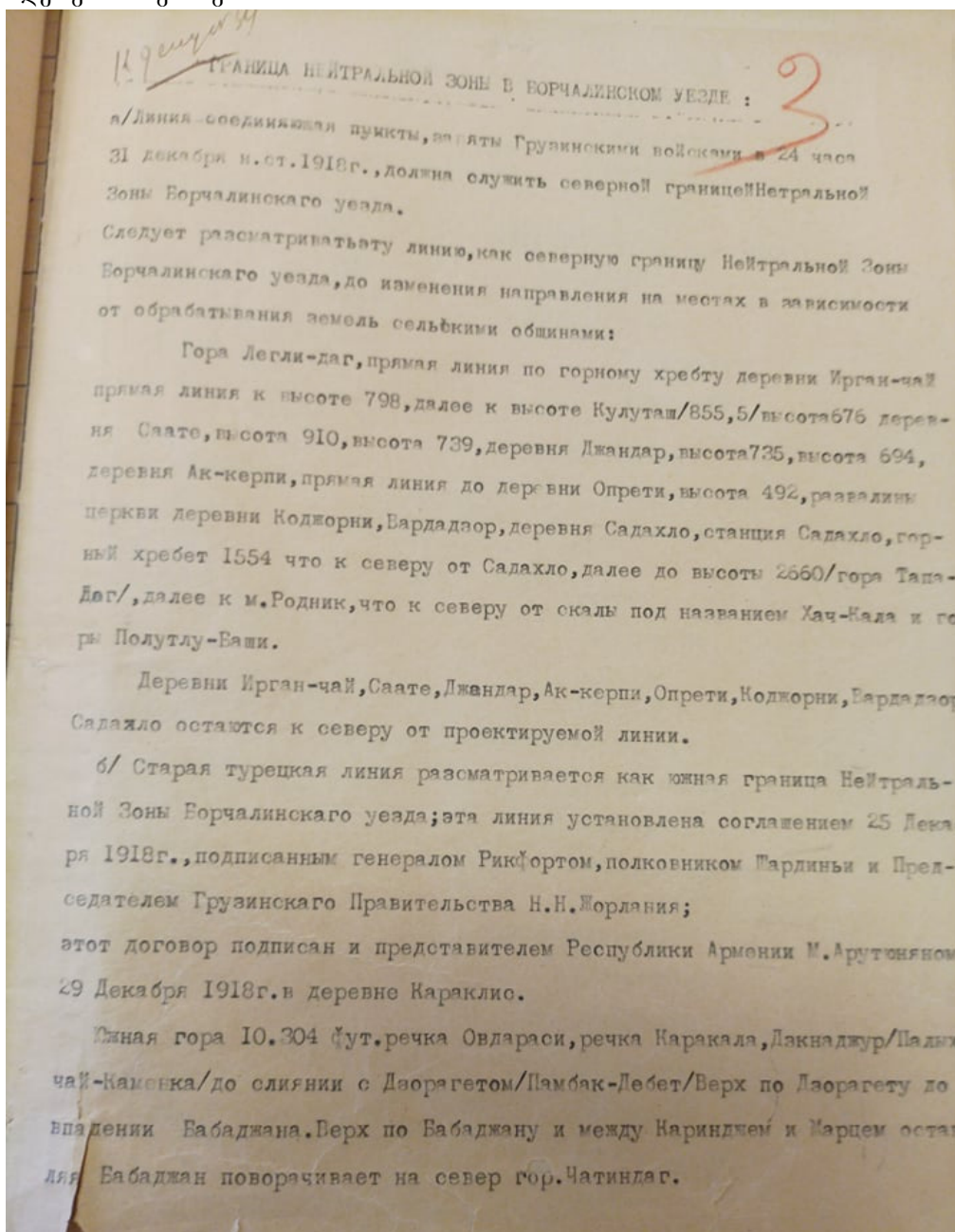
ფოტო 10. ომის შემდეგ გამართული ადლუმი

ბორჩალოს მაზრების კუთვნილების საკითხს, მაგრამ მას შემდეგ, რაც განიცადეს სამხედრო მარცხი, 1919 წლის იანვარში იძულებული გახდნენ მიეღოთ ბრიტანელებისა და ფრანგების მიერ შემუშავებული შეთანხმების პირობები.

უნდა ითქვას, რომ ინგლისელების პირველი პროექტი ითვალისწინებდა მთელი სადაო ტერიტორიების (ბორჩალო, ახალქალაქი, ღორე) ნეიტრალურ ზონად

რუნებულებენ. ქართული ჯარების წარმატებების ფონზე სომხეთი იძულებული გახდა დათანხმებულიყო ინგლისელების წინადადებას. ამ ზავით ლორეს რეგიონი გამოაცხადეს ნეიტრალურ ზონად, რომელშიც საკითხის საბოლოო გადაწყვეტამდე მორიგეობით უნდა მდგარიყო ქართული და სომხური ჯარის ნაწილები. ნეიტრალური ზონის მართვის სადავეები ექცეოდა კომისარიატის ხელში საქართველოსა და სომხეთის თითო წარმომადგენლის მონაწილეობით და მოკავშირე ბრიტანულ-ფრანგული მისიის მეტვალეურობით.

სომხეთის ეროვნულ არქივში დაცულია დოკუმენტი ნეიტრალური ზონის საზღვრების შესახებ:

14 9 1944

5 4

Селения Нейтральной Зоны Борчалинского уезда

1 участок Алавердский	4/Саяани
Волости	5/Нагидж
А. Алавердская	В. Нагартская
1/Алаверди	1/Нацатан
2/Ахтала верх.	2/Нагарт
3/Ахтала ниж.	3/ Овандара
4/Бендик	4/ Цатер
5/Бамдух	Г. Когоская
Б. Тиникская	1/Когос
1/Арчев	2/Бгдан
2/Тног	III. Зи# уч. Боронцовский
Г. Чоканская	Волости
1/Чокан	А. Боронцовская
Г. Ламбалинская	1/Боронцовкая
1/Керпили	2/Привольное
2/Ламбало	Б. Шахназарская
3/Анруи	1/Котур-Булаг
III Вас. Уаунларский	2/Шахназар
Волости	В. Урутская
А. Уаунларская	1/Айдарбек
1/Агви	2 /Урут
2/Амодж	Г. Леджанская
3/Арди	1/Лори креп.
4/Икагат	2/Акарак
5/Уаунлар	3/Александровка
Б. Ахпатокая	Д. Ильязлинская
1/Алори	1/Джуджанент
	2/Ильязало
	3/Ирган-ча#

სომხეთის ცსა, ფ. 114, ს. 56, ფურც. 3, 4

აღნიშნულ საზავო პირობებზე სომხების თანხმობა ენდრიუ ანდერსენის და გეორგ ვეგეს მოსაზრებით განპირობებული იყო ერთის მხრივ ქართველების სამხედრო წარმატებებით, მეორეს მხრივ კი სომხეთის მთავრობასა და დენიკინის არმიას შორის საიდუმლო შეთანხმებით. ავტორი იმოწმებს დენიკინის ცნობას, რომლისთვისაც უცნობებია გენერალ უორკერს სომხეთის მთავრობასა და დენიკინის მოხალისეთა არმიის ხელმძღვანელობას შორის არსებული საიდუმ-

ლო შეთანხმება – ერთობლივი დარტყმა განხორციელებინათ საქართველოზე. მაშინ ინგლისელებმა საქართველოს მხარე დაუჭირეს და შეუძლებელი გახდა აღნიშნული ავანტიურის განხორციელება. ენდრიუ ანდერსონის ინფორმაციით დენიკინმა უარყო ასეთი შეთანხმების არსებობა, თუმცა სამართლიანად ფიქრობს, რომ დენიკინელთა არმიას და სომხეთს ჰქონდათ საერთო ინტერესები და მათი მოქმედება ასეთი საიდუმლო გარიგების არსებობაზე უნდა მეტყველებდეს (ენდრიუ ანდერსენი და გეორგ ეგგე, 1918 წ. სომხეთ-საქართველოს ომი, III. <http://arma.ge/2019/11/07/2203/>)

საჭიროდ მიგვაჩნია შევეხოთ ლორეს რეგიონში მცხოვრები არასომეხი მოსახლეობის დამოკიდებულებასაც. ისინი (ძირითადად მუსულმანური აღმსარებლობის მოსახლეობა) ამ ომში საქართველოს უჭერდნენ მხარს. რეგიონი ექვსი სოფლის წარმომადგენლებმა საქართველოს დამფუძნებელი კრებისადმი გაგზავნილი სპეციალური წერილით მოითხოვეს საქართველოს იურისდიქციაში ლორეს რეგიონის დაბრუნება (გაზ. „საქართველოს რესპუბლიკა, 1 მაისი, 1919 ელი, N 94), თუმცა ამის განხორციელება შეუძლებელი აღმოჩნდა.

სომხეთი იძულებული გახდა ახალქალაქის მაზრაზე სომხეთმა მოეხსნა თავისი პრეტენზიები. საზღვრების საკითხის განხილვა ქართველი მენშევიკების „სატყუარა“ (ა. ჩაჩიანი, 2006:208) პარიზის კონფერენციას მიენდო, რომელსაც უნდა გადაეწყვიტა ომისშემდგომი მსოფლიოს ბედის საკითხები. საქართველოს დელეგაციამ კარლო ჩხეიძის, კაკი წერეთელის, ზურაბ ავალიშვილის და სხვათა მონაწილეობით წარადგინა მოხსენება, რომელშიც დასაბუთებული იყო საქართველოს დამოუკიდებლობის კანონზომიერება. საქართველომ წარადგინა აგრეთვე მომავალი საქართველოს რუკა, რომელშიც უნდა შესულიყო სადავო ტერიტორიები, მაგრამ დასავლეთს მაშინ რუსეთი უფრო აინტერესებდათ და საქართველოს პრობლემებს რუსეთის შინაურ საქმედ აღიქვამდნენ.

პარიზის კონფერენციაზე სომხურმა დელეგაციამ წარადგინა ე.წ. „დიდი სომხეთის რუკა“, რომელშიც შედიოდა საქართველოს მტკვრის მარცხენა სანაპირო თბილისისა და გორის ჩათვლით. მათ მოითხოვეს აგრეთვე შავ ზღვაზე გასასვლელი. კავკასიის რესპუბლიკებს შორის არსებული წინააღმდეგობებით ისარგებლეს დასავლეთის მმართველმა წრეებმა და სამივე რესპუბლიკას უარი უთხრეს მფარველობის მანდატზე. ნაწილობრივ ამავე მიზეზით ეთქვა უარი საქართველოს ერთა ლიგის (შეიქმნა 1920 წელს) წევრობაზეც. საქართველოს გაწევრიანებას მხარი მხოლოდ 14 – მა სახელმწიფომ დაუჭირა, 10 წინააღმდეგი წავისა, 18-მა კი თავი შეიკავა.

კავკასიის რესპუბლიკების აღიარება ევროპის ქვეყნებმა მხოლოდ მას შემდეგ დაიწყო, როცა ნათელი გახდა ბოლშევიკების გამარჯვება თეთრგვარდიელებთან და ინტერვენტებთან.

სხვათა შორის, სომხების მიერ შავ ზღვაზე გასასვლელის მოპოვების დაუოკებელმა სწრაფვამ დასავლეთის მმართველ წრეებში მე-20 ს. პირველ მეოთხედში გარკვეული მხარდაჭერა ჰპოვა. ეს აისახა სევრის ხელშეკრულებაში (1920 წელი). აშშ-ს იმჟამინდელი პრეზიდენტის ვილსონისეული სომხეთი სხვა არაფერი იყო, თუ არა „დიდი სომხეთის“ შექმნის არარეალური გეგმა, რომელიც თავის საზღვრებში გულისხმობდა საქართველოს ტერიტორიის მნიშვნელოვან ნაწილსაც.

სევერის ხელშეკრულებით ოსმალეთი ვალდებული იყო ქურთებისა და სომხებისათვის გამოეყო ტერიტორიები. ქვემო ათათურქის ინიციატივით თურქეთმა არ ცნო დამამცირებელი ზავის პირობები, ომი გამოუცხადა ანტანტის ქვეყნებს და მოიგო კიდევ.

სევერის ხელშეკრულებით მხარდაჭერილი ვილსონის სომხეთი თავის თავში აერთიანებდა აღმოსავლეთში ქრისტიანობის ფორპოსტს – (КАРПОВ С. П. 1981:168, 169) – ტრაპიზონის პროვინციასაც, რომლის მიხედვითაც იქედან უნდა გაესახლებინათ მკვიდრი ლაზური მოსახლეობა (Лазы <https://kavkazplus.com/news.php?id=2476#.W3xXJiQzbIU>). ლაზისტანი მათი წარმოდგენით უნდა გადაქცეულიყო დიდი სომხეთისათვის დერეფნად შავ ზღვაზე გასასვლელისათვის. ამ მოსაზრებას ემხრობოდა აშშ-ს პრეზიდენტი ვილსონი. მოკავშირეების მისამართით ვილსონის მიერ გაგზავნილ წერილში პირდაპირ იყო ნათქვამი, რომ უნდა დაკმაყოფილებულიყო სომეხი ნაციონალისტების მოთხოვნები, რათა სომხებს ჰქონოდათ გასასვლელი შავ ზღვაზე. არავის უკითხავს ლაზებისათვის, მისაღები იყო თუ არა ეს წინადადება. თავად სომხები კი დასავლურ სამყაროს უმტკიცებდნენ, რომ იქ ცხოვრობენ ველური ხალხი, რომლებიც ვალდებული არიან ცივილიზებულ სომხეთს დაუთმონ საკუთარი მიწები (Лазы: Севрский договор как смертный приговор для народа, Московский и Карский договора – как спасение. KavkazPlus).

აღნიშნული გეგმის რეალიზაცია გულისხმობდა საქართველოსათვის სამცხე-ჯავახეთისა და ბათუმის პორტის დაკარგვასაც, რასაც სავარაუდოდ ადგილობრივი არასომეხი, განსაკუთრებით კი მუსულმანური აღმსარებლობის მოსახლეობის აყრა-გადასახლება ან გენოციდი მოყვებოდა შედეგად. ამერიკის, საფრანგეთის, ინგლისის მმართველი წრეების მიერ მხარდაჭერილი სევერის ხელშეკრულება ფაქტობრივად იყო ქართველი ხალხის ამ შესანიშნავი ეთნოგრაფიული ჯგუფისა და სრულიად საქართველოსათვის სასიკვდილო განაჩენი.

სომეხმა ნაციონალისტებმა ისარგებლეს პირველი მსოფლიო ომის დაწყებით და ნამდვილი გენოციდი მოუწყეს მუსულმანურ (ქურთები, თურქები) მოსახლეობას, მათ შორის ლაზებს და აჭარლებს, იმერხეველებს, შავშებს. არსებობდა ლაზებისა და აჭარლების წინააღმდეგ სომხების მიერ ჩადენილი მხეცობების ამსახველი დოკუმენტები, რომლებიც განადგურდა საბჭოთა ხელისუფლების მიერ, თუმცა ალექსი ტოლსტოის ამის შესახებ აქვს მინიშნებები და ირიბი მტკიცებულებანი. საბჭოთა პერიოდში დაწერილ ერთ-ერთ ნაწარმოებში იგი იხსენებს გენერალ იუდენისს, რომელმაც სომხების მონაწილეობით გაანადგურა რამდენიმე აჭარული სოფელი (Лазы: Севрский договор как смертный приговор для народа, Московский и Карский договора – как спасение. KavkazPlus). თუმცა სომხებისავე ჩავონებით ტოლსტოიც ფიქრობდა, რომ აჭარაში არსებული კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლები, თადიანი ხიდები სხვა „კულტურული ხალხის“ მიერაა აშენებული. სომხების სისასტიკეზე საუბრობს ნ. ნოვიკოვი თავის წიგნში „Операции на Черном море и совместные действия армии и флота на побережье Лазистана“, უფრო კონკრეტულად კი წიგნის ქვეთავში „ტრაპიზონის დაცემა“ (ლენინგრადი, 1927).

ლაზები სრულ განადგურებას სომეხთა სულწასულობამ გადაარჩინა. სომეხი ბოვეიკები არ დაელოდნენ ამერიკისა და დასავლეთის ქვეყნების ჯარის

შემოსვლას. დაშნაკებმა თავიანთი ბანდები დაძრეს „ვილსონისეული სომხეთის“ გუგამის განსახორციელებლად. სომხებს გადაჭარბებული იმედი ჰქონდათ ვილსონის და დასავლეთის ქვეყნების სხვა ლიდერების მხარდაჭერისა (მაშინ ხომ სომხეთზე ამერიკის მანდატის საკითხ განიხილებოდა). ამიტომ იყო, რომ დაშნაკები არცერთ მეზობელს აღარ უწევდნენ ანგარიშს და საქართველოს უყენებდნენ ტერიტორიულ პრეტენზიებს ყველა საერთაშორისო კონფერენციაზე (ღ. სარალიძე, სომხეთ-საქართველოს ხელშეკრულება 1919 წელს. <http://www.nplg.gov.ge/wikidict/index.php/%E1%83%A1%E1%83%90%E1%83%A5%E1%>, შავ ზღვაზე გასასვლელის მოპოვებისათვის ხან საზღვრის მდ. ჭოროხზე გატარების მოთხოვნით გამოდიოდნენ (ხატისიანის პროექტი), (გ. ხატისიანი ჩანაწერი, „ჩვენთვის სასარგებლოა საქართველოს თან დავსებათ საკითხი არა მარტო ნეიტრალურ ზონაზე, არამედ სასაზღვრო დავის ყველა საკითხზე“, სომხეთის ცსა, საქმე 12, ან. 2ს., ფურც.13,14, 15), ხან კიდევ ბათუმის ნავსადგურის ნაწილის მისაკუთრებას ცდილობდნენ (ცცსა, ფ. 1969, აღწ. 4, საქ. 12).

ამ პრეტენზიების ფონზე საქართველოსთან შეთანხმება შეუძლებელი აღმოჩნდა. მაგრამ ფუჭი აღმოჩნდა სომხების დასავლეთზე მოიმედებობაც. 1920 წ. ნოემბერში ოსმალების მიერ განხორციელებული აგრესიის დროს სომხეთი მარტო აღმოჩნდა მტრის პირისპირ. დამარცხებულმა სომხებმა იკადრეს ეთხოვათ ქართველებისათვის დაეკავებინათ ლორე, რათა დაშნაკებს იქ შეეფარებინათ თავი. სანაცვლოდ, კი სამი თვის შემდეგ სომხებმა ლორესა და შულავერში მოაწყეს აჯანყება და გზა გაუხსნეს საბჭოთა ოკუპაციას.

ამრიგად სომეხთა ავანტიურას არ მოუტანია არავითარი შედეგი თავად სომეხთათვის. კომპრომისების გამონახვის სურვილის არქონამ სავალალო შედეგის წინაშე დააყენა სომეხეთის ხელისუფლება. მათ ვერ შეძლეს ახალი ტერიტორიების მიერთების ხარჯზე სომეხეთის ტერიტორიული საზღვრების გაფართოება. ადრე ოსმალების მიერ დაკავებული ახალქალაქის მაზრა ქვემო ქართლთან ერთად საქართველოს საკუთრებაში დარჩა. მათი სურველები არარეალურად მიიჩნიეს თავად პროსომეხური (რომლებზეც დიდი იმედებს ამყარებდნენ „დიდი სომეხეთის“ იდეის რეალიზაციისათვის) განწყობის ბრიტანული მისიის წარმომადგენლებმაც. მართალია ბრიტანელები გერმანიის მოკავშირე საქართველოს მიმართ ავლენდნენ კრიტიკულ დამოკიდებულებას, მაგრამ ქართულმა დიპლომატიამ თანდათანობით შეძლო მათი კეთილგანწყობის მოპოვება, რომლებმაც მოგვიანებით ორივე მხარის მიმართ ნეიტრალური დამოკიდებულება გამოავლინეს.

სხვათა შორის, ტერიტორიული დავა არსებობდა საქართველო-აზერბაიჯანს შორისაც. აზერბაიჯანი მოითხოვდა საინგილოს და აზერბაიჯანელებით დასახლებულ ტერიტორიებს (ქვემო ქართლი, სიღნაღისა და თბილისის მაზრების ნაწილი). ეს დავა კონფლიქტში არ გადაზრდილა, რადგან საქართველოს კატეგორიული უარის შემდეგ აზერბაიჯანმა მოხსნა ეს პრეტენზიები, გარდა ზაქათალის ოლქისა.

დღეისათვის საქართველოსა და სომხეთის ურთიერთობები წარმატებით ვითარდება, თუმცა შეინიშნება გარკვეული დაძაბულობის ელემენტები. სამწუხაროდ სომხურ პრესაში კვლავაც იბეჭდება ანტიქართული პუბლიკაციები, გამოიკვეთა ისტორიული სინამდვილის მრუდე პრიზმაში წარმომჩენი „მეცნიერუ-

ლი“ ნაშრომები. ოთხმოცდაათიან წლების სომხეთის ისტორიის სახელმძღვანელოებით ისწავლებოდა, რომ 1918 წელს ქათველებმა მოახდინეს სომხური მიწების ოკუპაცია, დღევანდელი სახელმძღვანელოებით კი პირიქით – 1918 წ. „ძღვევამოსილმა სომხურმა არმიამ“ დაამარცხა „ვერაგი მტერი“. შესაბამისად, ყოველი წლის დეკემბრის ბოლოს დამარცხებულები აღნიშნავენ ე.წ. „გამარჯვების წლისთავს (ისტორია ერთადერთ „პოლიტიკას“ აღიარებს, <https://www.kvirispalitra.ge/history/5447-saqarthvelo-somkhethis-omi.html>). იგივე პოზიციაა გამოხატული 1990 წელს ერევანში 30000-ნი ტირაჟით გამოცემულ ჰ. გოვორქიანის ნაშრომში (იხ. აღ. აბდალაძე, მეტი ობიექტურობა, ჟურნ. „მნათობი“, 1998, N 3-4, გვ. 176). საქართველო კი „კვლავ არ ვაწყენინოთ“ პოლიტიკას აგრძელებს.

გარკვეული წინააღმდეგობები ჩვენს ურთიერთობებში სხვა მიზეზებითაც არის განპირობებული. არ ცხრება სომხური მხარის პრეტენზიები კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლების კუთვნილების საკითხებზე. ამავე დროს, ჯავახეთი, რომელიც დაშნაკების სამოქმედო პროგრამაში მთავარ პრიორიტეტად არის მიჩნეული (ა. ჩაჩიანი, 2006) კვლავაც ასრულებს შენელებული ბომბის ფუნქციას, რომელიც ჯერ კიდევ არ არის განეიტრალებული. მათ ჰყოფნით თავსედობა გვისაყვედურონ იმის შესახებ, რომ ყარაბაღის კონფლიქტში საქართველომ დაიკავა ნეიტრალური პოზიცია, და ეს მაშინ, როცა სომხებმა წარმოუდგენელი ღალატი ჩაიდინეს 1990-იან წლებში აფხაზეთის კონფლიქტში – ქართველების წინააღმდეგ მათი აქტიური მონაწილეობით. სერგეი ზაბელიანის ინიციატივით და „ერუნიკის“ ლიდერის ალბერტ ტოპოლიანის მეთაურობით ჩამოყალიბებული სომხური ე.წ. ბაგრამიანის ბატალიონი (სომხ. Բաղրամյան) გაუგონარი სისასტიკით გამოირჩეოდა. ეს ბატალიონი მონაწილეობდა არა მარტო საბრძოლო ოპერაციებში, არამედ ეთნიკურ წმენდაშიც. ქართველების წინააღმდეგ ბრძოლაში აქტიური მონაწილეობისათვის 11 სომეხს (კ. გურგენიანი, გ. ტრაპიზონიანი, ა. ისხანიანი, ს. კირაკოზიანი, ა. ასატურიანი და სხვებს) მიენიჭა აფხაზეთის გმირის წოდება, ხუთი დაჯილდოვდა ლეონის ორდენით, ათი კი მედლით „მამაცობისათვის“ (დავით ლაცუზბაია, ვახტანგ ყოლბაია, რაფიელ გელანტია, თეიმურაზ ჭახრაკია. აფხაზეთის ლაბირინთი, – თბილისი, „არხატი“, 1999, ასევე, ბაგრამიანის ბატალიონი, <https://ka.wikipedia.org/wiki/%E1%83%91%E1>). სომეხთა ასეთი დამოკიდებულებანი შეიცავს გარკვეული საფრთხის ნიშნებს, რომელსაც დროული რეაგირება სჭირდება.

ჩვენს წინაპრებს ყოველთვის ჰქონდათ მეგობრული ურთიერთობა სომხებთან. სწორედ ამან ათქმევინა სომხური მწერლობის კლასიკოსს ოვანეს თუმანიანს: „თუ სამშობლოს მტერი მოადგება, ცოლ-შვილს მხოლოდ საქართველოში გაეხიზნავო“ (თ. ფუტკარაძე, 1998:20). იგი ღირსეულად მოიქცა ძმათამკველელი ომის დროს და ერევანში ჩარჩენილ შვილებს დაემუქრა, რომ ქართველების წინააღმდეგ ბრძოლის შემთხვევაში მათზე უარს იტყოდა (აღესილი ხმლები.

<https://ar-ar.facebook.com/SAQARTVELO.ERTADERTIA.01/posts/155722912947203/>). 1919 წ. 18 დეკემბერს ო. თუმანიანმა, როგორც გაერთიანებული „პატრიოტული კავშირის

საბჭოს თავმჯდომარემ მოიწვია საგანგებო სხდომა და მიიღეს მიმართვა ძმა-თამკვლელი ომის შეწყვეტის შესახებ. მას მიაჩნდა, რომ, არ არსებობდა ამ ორ მომკვლე ხალხს შორის საკითხი, რომლის მოგვარება არ შეიძლებოდა მშვიდობიანი გზით“ (კ. გრიგორიანი, 1950:233). ლევან ყიფიანისადმი გაგზავნილ საპასუხო წერილში ო. თუმანიანი სომეხ-ქართველთა ომი და მტრობა ხელისუფლებების მიერ შექმნილ ხელოვნურ პრობლემად გამოაცხადა, ხოლო ძმობა-სიყვარული – ბუნებრივად: „ღორეს ხეობაში – წერდა პოეტი, არის ხიდი. ხიდის ერთ ბოლოში დააყენეს სომეხი მეომარი, მეორე ბოლოში-ქართველი. ორივენი არიან შეიარაღებულნი და შეუპოვრად უთვალთვალებენ ერთმანეთს. როგორც აღმოჩნდა, ისინი მეგობრები იყვნენ, ერთად იბრძოდნენ, ერთად ეწამებოდნენ, ერთად უხაროდნენ, ერთად ჭამდნენ და სვამდნენ. ეხლა ისინი დააყენეს ერთმანეთის პირისპირ. მაგრამ მათ თხოვეს ახლოს მდებარე სოფლებებს – იყო თუ არა ახლოს ხელმძღვანელობა და ხომ არ უთვალთვალებდნენ მათ. როცა გაიგეს, რომ არავინ უთვალთვალებდა, ერთმანეთისაკენ გაიქცნენ, მოეხვივნენ და გადააკოცნენ ერთმანეთი. შემდეგ დაიკავეს თავ-თავიანთი ადგილები“ (კ. გრიგორიანი, 1950:234, ასევე, ო. თუმანიანი, 1951:28).

ქართულ-სომხური ურთიერთობების საკითხის შესახებ საუბრისას წინა პლანზე უნდა წამოეწოთ სწორედ ასეთი მაგალითები, რომლებიც მრავლად ჩვენს მრავალსაუკუნოვან ისტორიაში. ძმათამკვლელ ომში გამარჯვებული არ არსებობს. ეს პოზიცია ომის დასრულების შემდეგ ნათლად გამოხატა ამ ომის ერთ-ერთმა ინიციატორმა, სომხეთის იმუამინდელმა პრემიერ-მინისტრმა ოვანეს კაჩაზუნმა: "ომმა დაგვაფიქრა ბევრ რამეზე... ვიბრძოდით იმ მეზობელთან, რომელთანაც ყველაზე მჭიდრო კონტაქტი უნდა გვქონოდა, ჩვენ ხომ საქართველოს მეშვეობით ვუკავშირდებოდით გარე სამყაროს. ჩვენ ამას ვგრძნობდით და გულწრფელად გვსურდა ქართველებთან მეგობრულად ცხოვრება, მაგრამ ვერ შევძელით. ამაში გარკვეული როლი საქართველოს მთავრობის პოზიციასთან ერთად ითამაშა ჩვენმა უძღურობამ, ჩვენმა პოლიტიკურმა განუვითარებლობამ და სახელმწიფოებრივი მართვის უუნარობამ" (სომხეთის რესპუბლიკის პირველი პრემიერმინისტრის სიტყვები სომხეთ-საქართველოს ომის შემდგომ

<https://intermedia.ge/%E1%83%A1%E1%83%A2%E1%83%90%E1%83%A2%E1%83%90%E1%83%90/123641>).

ისტორიულმა გამოცდილებამ იქნებ ეხლა მაინც აუხილოს თვალები საქართველოს ძირძველი ტერიტორიების მიერთების ამბიციებით შეპყრობილ პოლიტიკოსებს.

**The issue of border disputes in a curved mirror.
Armenia-Georgia War (December 1918)**

Summary

After the bourgeois-democratic revolution of February 1917, the Russian Empire disintegrated. The three republics of the Caucasus were united into a single Transcaucasian Federal-Democratic Republic. But its existence was short-lived. Soon the Federal Republic disintegrated and on its ruins, three states emerged almost simultaneously. The need for demarcation of borders arose with the emergence of independent states, but the Dashnak authorities' baseless territorial claims and attempts to forcibly annex Georgian lands led to a conflict known in history as the Armenian-Georgian War. The aim of this paper is to present the groundlessness of the territorial claims of the Armenian authorities on the basis of historical sources, scientific and literary data, the tendentious nature of the works of Armenian authors published on this topic and an attempt to present history through a prism.

გამოყენებული ლიტერატურა და წყაროები

I. სამეცნიერო ლიტერატურა

1. აბდალაძე, 1998: აბდალაძე ალ., მეტი ობიექტურობა, ჟურნ. „მნათობი“, 3-4, თბილისი;
2. ახუაშვილი, 1994: ახუაშვილი ი., ქართული გვარ-სახელები, თბილისი;
3. გაბაშვილი, 1959: გაბაშვილი რ., რაც მასსოვს, მიუნხენი 1959;
4. გრიგორიანი, 1950: გრიგორიანი კ. ოვანეს თუმანიანი (1869-19230), ლენინგრადი;
5. თამარაშვილი, 1904: თამარაშვილი მ. პასუხად სომხის მწერლებს, რომელნიც უარყოფენ ქართველთა კათოლიკობას. თბილისი;
6. თუმანიანი, 1951: თუმანიანი ო., სომეხი და ქართველი ხალხების მეგობრობის შესახებ, რუსულად, ერევანი;
7. კვინიტაძე, 1998: კვინიტაძე გ., საქართველოს დამოუკიდებლობის წლები, 1917-1921. თბილისი;
8. ლაცუზბაია, 1999: ლაცუზბაია დავით, ყოლბაია ვახტანგ, გელანტია რაფიელ, ჭახრაკია. თეიმურაზ, აფხაზეთის ლაბირინთი, – თბილისი,
9. ლომსაძე, 1975: ლომსაძე შ., სამცხე-ჯავახეთი, თბილისი;
10. მაზნიაშვილი, 1927: მაზნიაშვილი გ., მოგონებანი, 1917-1925, თბილისი; მჭედლიშვილი, 2004: მჭედლიშვილი მ., იმპერიის მარწუხებში, თბილისი;
11. პაპავა, 1989: თამარ და აკაკი პაპაევები, მარიამ-უკანასკნელი დედოფალი საქართველოსი“, თბილისი;

12. სომხეთსაქართველოს, 1919: სომხეთ – საქართველოს შეიარაღებული კონფლიქტი ფაქტობრივი მონაცემებისა და ნამდვილი დოკუმენტების საფუძველზე, ბაქო;
13. ფუტყარაძე, 1998: ფუტყარაძე თ., ეთნიკური სტრუქტურა და ეროვნულ-დემოგრაფიული პრობლემები სამცხე-ჯავახეთში, ბათ. 1998, გვ. 7).
14. ქსე, 1977: ქსე, ტ. 2, თბილისი;
15. ჩაჩხიანი, 2006 – ჩაჩხიანი ა., ბრძოლა საქართველოს ტერიტორიული მთლიანობისათვის 1918-1919 წლებში, საკანდიდატო დისერტაცია, თბილისი;
16. ჩაჩხიანი, 2007: თბილისი – ჩაჩხიანი ა., დაშნაკთა ნაციონალისტურ-ექსპანსიონისტური იდეოლოგია და სომხეთ-საქართველოს 1918-1919 წლების ომი, თბილისი;
17. Карпов, 1981: Карпов Сюз Трапезундская империя и западноевропейские государства XIII-XV вв. Москва;
18. Новиков, 1927: Новиков Н., Операция на Черном море и совместные действия армии и флота на побережье Лазистана, Ленинград;
19. Первая: Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г.

II. საარქივო მონაცემები:

1. საქართველოს ცსა, ფ.1864, ს. 1, ფურც. 50-62;
2. სცსა, ფ. 1969, აღწ. 4, საქ. 12;
3. სომხეთის ცსა, საქმე 12, ან. 2ს., ფურც. 15, გ. ხატისიანი ჩანაწერი, „ჩვენთვის სასარგებლო საქართველოს თან დაგვხვდეს საკითხი არა მარტო ნეიტრალურ ზონაზე, არამედ სასაზღვრო დავის ყველა საკითხზე“
4. სომხეთის ცსა, ფ. 114, ს. 56, ფურც.3, 4.

III. დოკუმენტური ფილმი:

1. სომხეთ საქართველოს ომი, იუთუბი <https://www.youtube.com/watch?v=F0j-GXfCSQo> (ნახულის 21 აგვისტო, 2021)

IV. პრესა:

1. გაზ. ბრძოლა, N. 39, 1917 წ. 21 ივნისი;
2. გაზეთი „რეზონანსი, 1996 წ. 21-22 მარტი;
3. გაზეთი „დრონი“ 1993, N 34;
4. გაზეთი “ერთობა“, N270, 1918 წ. 14 დეკემბერი;
5. გაზ. „საქართველოს რესპუბლიკა, 1 მაისი, 1919 ელი, N 94;
6. გაზ. კვირის პალიტრა, 2010 წ. 1 ნოემბერი.

V. ინტერნეტ რესურსები:

1. ალესილი – ალესილი ხმლები. <https://ar-ar.facebook.com/SAQARTVELO.ERTADERTIA.01/posts/155722912947203/>, ნახულია 2021 წ. 22 აგვისტოს).
2. ანდერსენი – ენდრიუ ანდერსენი და გეორგ ეგგე, 1918 წლის სომხეთ-საქართველოს ომი და სომხეთ-საქართველოს ტერიტორიალური საკითხი XX საუკუნეში. ნაწ. 1. <https://iberiana.wordpress.com/armenia-georgia/somxet-saqartvelos-omi-1/> (naxulia 18 agvisto, 2021);
3. ანდერსენი – ენდრიუ ანდერსენი და გეორგ ეგგე, 1918 წლის სომხეთ-საქართველოს ომი და სომხეთ-საქართველოს ტერიტორიალური საკითხი XX საუკუნეში, მეორე ნაწილი, https://www.google.com/search?q=%E1%83%A1%E1%83%9D%E1%83%9B%E1%83%AE%E1%83%94%E1%83%97%E1%83%A1%E1%83%90%E1%83%A5%E1%83%90%E1%83%A0%E1%83%97%E1%83%95%E1%83%94%E1%83%9A%E1%83%9D%E1%83%A1+%E1%83%9D%E1%83%9B%E1%83%98&ei=xNkcYZCDJPAIAaU_KCADw&start=10&sa=N&ved=2ahUKEwiQ9YLPp7ryAhVjIMUKHRQ-CPAQ8tMDegQIARAZ&bi (ნახულია 19 აგვისტო, 2021);
4. ანდერსენი – ენდრიუ ანდერსენი და გეორგ ეგგე, 1918 წ. სომხეთ-საქართველოს ომი, III. <http://arma.ge/2019/11/07/2203/> (ნახულია 26 აგვისტო, 2021);
5. ბაგრამიანი – ბაგრამიანის ბატალიონი, https://ka.wikipedia.org/wiki/%E1%83%91%E1%83%90%E1%83%92%E1%83%A0%E1%83%90%E1%83%9B%E1%83%98%E1%83%90%E1%83%9C%E1%83%98%E1%83%A1_%E1%83%91%E1%83%90%E1%83%A2%E1%83%90%E1%83%9A%E1%83%98%E1%83%9D%E1%83%9C%E1%83%98 (ნახულია 22 აგვისტო, 2021);
6. ისტორია – ისტორია ერთადერთ "პოლიტიკას" აღიარებს – ეს საკუთარი სიმაღლის დაცვა! დამარცხებული თავს გამარჯვებულად აცხადებს!..კვირის პალიტრა, 2010 წ. 1 ნომბერი. <https://www.kvirispalitra.ge/history/5447-saqarthvelo-somkhethis-omi.html> (ნახულია 2021 წ. 17 აგვისტოს);
7. ლორე – ლორეს პროვინცია. https://ka.wikipedia.org/wiki/%E1%83%9A%E1%83%9D%E1%83%A0%E1%83%94%E1%83%A1_%E1%83%9E%E1%83%A0%E1%83%9D%E1%83%95%E1%83%98%E1%83%9C%E1%83%AA%E1%83%98%E1%83%90 (naxulia 2021 w. 19 agvisto)
8. სარაღიძე, – სარაღიძე ღ., სომხეთ-საქართველოს ხელშეკრულება 1919 <http://www.nplg.gov.ge/wikidict/index.php/%E1%83%A1%E1%83%90%E1%83%A5%E1%>, naxulia 26 agvisto, 2021);წელს.
9. საქართველო – საქართველო-სომხეთის ომი. <https://sputnikgeorgia.com/columnists/20200317/247992631/saqarTvelo-somxeTis-omi-meoce-saukunis-dasawyisSi.html> (ნახულია 20 აგვისტო, 2021).
10. სილაქაძე – სილაქაძე ღ., სომხეთ-საქართველოს ომი – 1918. http://www.nplg.gov.ge/wikidict/index.php/%E1%83%A1%E1%83%9D%E1%83%9B%E1%83%AE%E1%83%94%E1%83%97%E1%83%A1%E1%83%90%E1%83%A5%E1%83%90%E1%83%A0%E1%83%97%E1%83%95%E1%83%94%E1%83%9A%E1%83%9D%E1%83%A1_%E1%83%9D%E1%83%9B%E1%83%98_1918 (ნახულია 16 აგვისტო, 2021);

11. სომხეთი – სომხეთის რესპუბლიკის პირველი პრემიერმინისტრის სიტყვები სომხეთ-საქართველოს ომის შემდგომ <https://intermedia.ge/%E1%83%A1%E1%83%A2%E1%83%90%E1%83%A2%E1%83%90%E1%83%90/123641> (ნახულია 20 აგვისტო, 2021);
12. სულორი – *სულორი ვანო*, პარადოქსული ომი საქართველო სომხეთს შორის. <https://sputnik-georgia.com/columnists/20200317/247992631/>, ნახულია 20 აგვისტო, 2021);
13. ფორნხიძე – ფორნხიძე გვანცა სომხეთ-საქართველოს ომი <https://konpliqtebi2017.wordpress.com/2017/11/16/%E1%83%A1%E1%83%9D%E1%83%9B%E1%83%AE%E1%83%94%E1%83%97%E1%83%A1%E1%83%90%E1%83%A5%E1%83%90%E1%83%A0%E1%83%97%E1%83%95%E1%83%94%E1%83%9A%E1%83%9D%E1%83%A1-%E1%83%9D%E1%83%9B%E1%83%98/> (ნახულია 18 აგვისტო, 2021);
14. Armeno – Armeno-Georgian War of 1918 and Armeno-Georgian Territorial Issue in the 20th Century, http://www.conflicts.rem33.com/images/Georgia/arm_geor_war/E3.html, ნახულია 21 აგვისტო, 2021);
15. Bournoutian – George A. Bournoutian. The Politics of Demography: Misuse of Sources on the Armenian Population of Mountainous Karabakh. «Journal of the Society for Armenian Studies». — Society for Armenian Studies, 1999. — Vol.9. (https://ka.wikipedia.org/wiki/%E1%83%A1%E1%83%9D%E1%83%9B%E1%83%AE%E1%83%94%E1%83%97-%E1%83%A1%E1%83%90%E1%83%A5%E1%83%90%E1%83%A0%E1%83%97%E1%83%95%E1%83%94%E1%83%9A%E1%83%9D%E1%83%A1_%E1%83%9D%E1%83%9B%E1%83%98. (ნახულია 21 აგვისტო, 2021);
16. Лазы – Лазы – незаслуженно замалчиваемый историками «евроцентристами» выдающийся народ-государственник <https://kavkazplus.com/news.php?id=2476#.W3xXJiQzbIU>) (ნახულია 2018 წ. 3 სექტემბერი);
17. Лазы – Лазы: Севрский договор как смертный приговор для народа, Московский и Карский договора – как спасение. KavkazPlus (ნახულია 2018 წ. 3 სექტემბერი);
18. Первая – Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Распределение населения по родному языку и уездам Российской Империи кроме губерний Европейской России, http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/emp_lan_97_uezd.php?reg=566. (ნახულია 21 აგვისტო, 2021);
19. https://naxalovka.do.am/load/ts-39-aik-39itkhe/ts_39_ignebe_da_zhurnalebi/somkhet_sakartvelos_omi/13-1-0-1069 (ნახულია 23 აგვისტო, 2021)

VI. ფოტო ილუსტრაციები:

1. ფოტო 1. საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის რუკა. ირაკლი იაგორაშვილი, რა საზღვრებში ცნო საქართველო ერთა ლიგამ. <http://mythdetector.ge/ka/myth/ra-sazghvrebshi-tsno-erta-ligam-sakartvelo>. ნახულია 24 აგვისტო, 2021.
2. ფოტო 2. თურქეთის, საქართველოსა და გერმანიის პოსტების განლაგება სადემარკაციო ხაზის გასწვრივ (1918 წლის ივნის-სექტემბერში) მწვანე ხაზი თბილისის გუბერნიის საზღვარი- ბათუმის ხელშეკრულებით, ორმაგო წითელ-ნარინჯისფერი – აღნიშნავს თურქეთის განლაგებას, წითელი ხაზი – საქართველო-სომხეთის თანამედროვე საზღვარი, წითელი ნახევარმთვარეებიანი აღმები- თურქული პოსტები, მუქი-აღუბლისფერი-ქართული, წითელ-შავ-თეთრი – აღმები გერმანიული პოსტები. <https://iberiana.wordpress.com/armenia-georgia/somxet-saqartvelos-omi-1/>
3. ფოტო 3. . გ. კვინიტაძე. გერმანელი და ქართველი ოფიცრები ბორჩალო-ში. <https://www.google.com/search?q> (ნახულია 24 სექტემბერი, 2021)
4. ფოტო 4. გენერალი წულუკიძე. <http://www.nplg.gov.ge/bios/ka/00014432/> (ნახულია 24 აგვისტო, 2021)
5. ფოტო 5. ჯავშანმატარებელი. ფოტო საქართველოს ეროვნული არქივიდან. <https://civil.ge/ka/archives/270944>. ნახული 18 აგვისტო, 2021
6. ფოტო 6. გ. მაზნიაშვილის წიგნი „ ოგონებანი“. ფოტო თ. ფუტყარაძისა, 2021 წ. 16 მარტი)
7. ფოტო 7. გენერალი დრო. ენდრიუ ანდერსენი და გეორგ ეგგე, 1918 წ. სომხეთ-საქართველოს ომი, III. <http://arma.ge/2019/11/07/2203/> ნახულია 26 აგვისტო, 2021
8. ფოტო 8. სომხეთის საგარეო საქმეთა მინისტრი ს. ტიგრანიანი. ენდრიუ ანდერსენი და გეორგ ეგგე, 1918 წ. სომხეთ-საქართველოს ომი, III. <http://arma.ge/2019/11/07/2203/> ნახულია 26 აგვისტო, 2021;
9. ფოტო 9. გენერალი მაზნიაშვილი. <https://www.google.com/search?q=%E1%83%92%E1%83%94%E1%83%9C%E1%83%94%>. ნახულია 20 აგვისტო, 2021
10. ფოტო 10. ომის შემდეგ გამართული აღლუმი საქართველოს ეროვნულობილით. http://www.nplg.gov.ge/wikidict/index.php/%E1%83%A1%E1%83%9D%E1%83%9B%E1%83%AE%E1%83%94%E1%83%97%E1%83%A1%E1%83%90%E1%83%A5%E1%83%90%E1%83%A0%E1%83%97%E1%83%95%E1%83%94%E1%83%9A%E1%83%9D%E1%83%A1_%E1%83%9D%E1%83%9B%E1%83%98_1918 (ნახულია 18 აგვისტო, 2021)